

NIET ENKEL DOOR JUDAS VERRADEN?

RECENTE EVANGELIEVERTALINGEN IN HET NEDERLANDS

*Itaque institui animum intendere in
scripturas sanctas et uidere, quales essent.
Augustinus, Conf. III,5*

Inleiding

In 2003 zou een nieuwe, interconfessionele bijbelvertaling voor de Lage Landen het licht moeten zien. Het verschijnen van een nieuwe Nederlandstalige uitgave van de Schriften zorgt al sinds mensenheugenis voor hoogoplaaiende emoties. Bij haar verschijnen in 1637 had de Statenvertaling een lange strijd achter de rug met de toenmalige bijbelvertalingen, de populaire Deux-Aesbijbel op kop. De vertalers van de Nieuwe Vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG, 1951) moesten op hun beurt hun vertaalarbeid en -product tot in den treure verdedigen tegen de rabiante verdedigers van de Statenvertaling. De [Nieuwe Bijbelvertaling]¹ (NBV) vergaat het niet anders. De kritieken die op de eerste deeltuitgaven zijn geuit, zijn – naast lovend – meer dan eens vernietigend. Zo hebben sommige mensen, wanneer het de bijbel betreft, nogal radicale opinies over vertalen. NBV-supervisor A. Noordgraaf liet optekenen: *Je moet oppassen om aan een vertaling openbaringskwaliteiten toe te kennen* (Bloemen 1999:9). Maar de discussie over de (on)vertaalbaarheid van de Schriften wil ik hier niet voeren. De meest gehoorde andere kritiek betrof het gebrek aan 'letterlijkheid' dat bij deze vertaling naar boven kwam. De lezers van een bijbelvertaling klampen zich vaak vast aan een bestaande traditie en lijken te weigeren dat 'hun woord van God' zou worden aangetast.

In een recensie van de Herziene Willibrordvertaling (HWV) van 1995 in het tijdschrift *Filter* (1996) stelt Nelly Stienstra dat veranderingen in een bijbelvertaling die inspelen op het gewijzigde taalgebruik enerzijds een goede zaak zijn, maar *aan de andere kant moeten we de mate waarin taalgebruik verandert niet overdrijven, zeker niet waar het taalgebruik betreft dat als sacraal wordt ervaren*. Dat hebben de HWV-vertalers volgens haar over het hoofd gezien. Ze vervolgt met het opsommen van enkele 'ontoelaatbare' veranderingen:

Zeker, het woord 'kribbe' wordt in gangbaar Nederlands vrijwel alleen nog gebruikt voor de voerbak waarin volgens de evangelist Lucas het kindje Jezus na de geboorte werd neergelegd. Maar iedereen weet wat 'kribbe' in die context betekent; alle Nederlandse ouders die een kerststalletje neerzetten, of ze nu kerkgebonden zijn of niet, vertellen de kinderen over het kindje in de kribbe. Hebben we iets gewonnen met de

¹ De titel van de vertaling is nog voorlopig en wordt daarom altijd tussen rechte haken geschreven.

vertaling 'voerbak', die Willibrord 1995 ons aanbiedt? En wat winnen we door de oude vertrouwde herberg, waar geen plaats was voor Maria en Jozef te vervangen door een gastenverblijf? In de betekenis van hotel, logement – want daar gaat het hier om – gebruik ik althans het woord 'gastenverblijf' niet ... Volgens Willibrord 1995 zegt Jezus in het evangelie van Johannes tegen Maria: 'Vrouw, wat heb Ik met jou te maken' (Joh.2,4). Los van wat de grondtekst precies betekent - ...- levert deze vertaling in de ogen, en oren, van veel lezers gewoon een grofheid op, des te ongelukkiger in een vertaling voor katholieken,...De grondtekst wettigt deze vertaling overigens ook niet (Stienstra:8).

Wat hebben we gewonnen met de vertaling 'voederbak' voor het Griekse φάτνη? Zoals Stienstra zelf aangeeft wordt het woord kribbe bijna uitsluitend nog gebruikt in de context van het kerstverhaal. De traditie heeft met andere woorden de betekenis van 'kribbe' verengd. De evangelist wil ons met de vermelding van het feit dat Maria Jezus in een φάτνη moest leggen geen gero-mantiseerd beeld meegeven over *het kindje in de kribbe*, maar hij wil wél duidelijk maken dat Gods zoon in een voederbak moest worden gelegd. Voor het *gastenverblijf* (κατάλυμα) geldt hetzelfde: *herberg* roept bij de meeste lezers beelden op die anachronistisch zijn t.o.v. het eerste eeuwse Palestina. En dat Stienstra 'gastenverblijf' niet verbindt met 'hotel', is een goede zaak, want dat zou een al even groot anachronisme zijn. Wat tenslotte de Johannestekst betreft: die luidt in het Grieks τί ἐμοὶ καὶ σοί, γύναι; In welk opzicht deze tekst de HWV-vertaling niet zou wettigen, is een nogal duistere zaak². De conclusie van Stienstra is echter duidelijk: *het streven naar modern taalgebruik omwille van dat modern taalgebruik is wat de bijbel betreft zeker niet zonder meer een goede zaak.*

Dit mag dan al zo zijn, haar voorbeelden tonen het omgekeerde aan. Het taalgebruik is in de geciteerde voorbeelden helemaal niet modern: noch 'voederbak', noch de uitdrukking 'wat heb ik met jou te maken', laat staan 'gastenverblijf' zijn modernismen, integendeel: het zijn voorbeelden van het hedendaagse, algemeen geldende taalgebruik. Wat Stienstra bedoelt, is dat deze woorden een ander beeld scheppen van de bijbel dan de Willibrordvertaling van 1975 (w75). En hierin schuilt het gevaar: de auteur lijkt vergeten te zijn dat w75 een vertaling is van een originele tekst uit de eerste eeuw. Een versie die dat origineel nooit kan vervangen en er zeker nooit kan worden aan gelijkgesteld. Taal evolueert, evenals exegetische inzichten. En wanneer de taal van een bijbelvertaling een te grote invloed heeft uitgeoefend op de algemene taal en bepaalde woorden en uitdrukkingen dus appèl-loos heeft gemaakt, moet die vertaling alleen om die reden al aangepast worden om zo een verfrissende ver-

² Vergelijk met een niet bepaald vriendelijk bedoelde zin van de vrek Knemon uit de Δύσκολος van Menander (v. 469-470a): ἐμοὶ γάρ ἐστι συμβόλαιον, ἀνόσιε | καὶ σοὶ τί; (Arnott, W.G.1997 *Menander vol.1* Cambridge)

sie te bekomen die de lezer opnieuw toelaat het origineel naar zijn oorspronkelijke waarde en betekenis te vatten.

Een bijbelvertaling moet dus de geldende taal van dat ogenblik overnemen in de eerste plaats om begrijpelijk te zijn en ten tweede om het origineel adequaat weer te geven (de evangelisten waren nu eenmaal geen vertegenwoordigers van de Tweede Sofistiek; ze schreven in de volkstaal, niet in een verouderd taalregister). Afwijkingen op deze visie vindt men soms op onverwachte plaatsen. Journalist en schrijver Erwin Mortier schreef in de vierde *Millennium*-bijlage van de krant *De Morgen*, getiteld *Iconen* (12 jan. 2000), een bijdrage over 'Het aanschijn Gods in 2000'. Hierin gaat de auteur te keer tegen *iets wat een godsdienst eigenlijk nooit moet doen, met name: modern willen zijn*. Dit geldt ook voor de Willibrordvertaling van 1975 (die Mortier verkeerdelijk in 1977 plaatst). De auteur citeert het aartsbisschoppelijke *Ten geleide* van deze vertaling, waarin de kardinalen Suenens en Alferink schrijven verheugd te zijn dat er *thans weer een volledige uitgave verschijnt van de Heilige Schrift waarin ook wordt rekening met de ontwikkelingen van de Nederlandse taal*. Mortier vervolgt:

Dat hadden ze niet moeten doen. De openbaring, in de oude versies afgestemd op de kerkgewelven, waarin Gods Woord apocalyptisch en sonoor kon weergalmen, wordt in de seventies-bijbel herleid tot een droge mededeling die haastig in een slecht afgestelde microfoon wordt geneuzeld.

Joris Note merkt in zijn reactie op dit artikel (SdL 24 feb. 2000) terecht op: *De oude rechtgelovigen van De Morgen, volgelingen van de beroemde exegeten Barnard en Van Istendael, zijn op de Statenvertaling werkelijk verzot*. Waarna hij de critici Eric Min en Eric Rinckhout citeert die zich opgelucht hadden uitgelaten over het feit dat voor een nieuwe (partiële) bijbeluitgave, met inleiding van 'bekende mensen', niet voor *een recente, modieuze vertaling was gekozen, maar voor de tekst van de Statenbijbel*. Nog afgezien van het feit dat - zoals Note opmerkt - Mortier geen weet blijkt te hebben van het bestaan van de HWV, zijn artikel bol staat van de gemeenplaatsen en zijn citaten uit de NBG blijken te komen, die een protestantse vertaling is en dus nooit in de Vlaamse kerken werd gebruikt - wat de herinnering van de auteur aan het *galmende Woord* niet zo levensecht maakt als hij wil voordoen - is het opmerkelijk dat dergelijk pleidooi in een *onafhankelijk dagblad* verschijnt. Waar de roep naar de Statenvertaling en de 'oude vertalingen' in rechtgelovige kringen veeleer regel dan uitzondering is, valt hij des te meer op in een Vlaamse kwaliteitskrant. Deze visie wordt echter onhoudbaar voor een vertaling bestemd voor algemeen gebruik: een taal evolueert en iedere vertaling zal op den duur ooit onbegrijpelijk worden, ook voor de specialisten ervan. Mortier mag dan wel vinden dat 'Kent gij de inzetten des hemels' (Job 38,33 NBG) God voorstelt als *een edelsmid die*

het uitspansel van stralende sterren voorziet (sic) en 'Ken jij de wetten van de hemellichamen' (w75) deze God degradeert tot een nieuwe versie van *de banale machinist, die de mechaniek van het zonnestelsel op tijd en stond van een likje smeerolie voorziet*, maar wie zal de NBG-vertaling nog begrijpen?

Ondanks de intussen bijna spreekwoordelijke secularisering van de Westerse wereld wordt een nieuwe vertaling van de bijbel dus nog steeds met argusogen gewikt en gewogen. En die nieuwe vertalingen bleven niet beperkt tot enkele; de laatste decennia is een stroom van bijbelvertalingen, om een geliefd beeld in deze context te gebruiken, ontstaan. Zowel bijbelgenootschappen als particulieren voelden zich geroepen om deze eeuwenoude teksten naar hun eigen inzichten (meestal partieel) te vertalen. Zowel vertalingen die tot in de details de brontalen wilden volgen als bijbels in de omgangstaal zagen het levenslicht.

In 1996 publiceerde ook het vertalersduo Hans Warren en Mario Molegraaf hun vertaling van de evangeliën (WM). Opvallend aan deze uitgave is het opzet; Warren en Molegraaf schreven deze vertaling, zo stellen ze, uit onvrede met de bestaande kerkelijke vertalingen, omdat deze Christus in meer dan één opzicht zouden hebben verraden. De evangeliën zijn, zo schrijven ze in hun nawoord,

in de loop van twintig eeuwen met stupide én scherpzinnige exegese, oprechte en bevooroordeelde theologie overladen. Je moet dat alles kunnen vergeten. Want voor je het weet, dreigt het je het zicht te benemen op de ware betekenis van deze literatuur. Jawel, wij beschouwen deze evangeliën als literatuur. Literatuur van een ongewoon genre, literatuur van een eenvoudig en soms onbeholpen soort, maar literatuur.
(WM: 232-33)

Hun editie is dan ook bedoeld voor iedereen die wenst te weten *wat er werkelijk stáát*. De auteurs willen daarbij hun lezers vrijwaren van de *kerkelijke orakeltaal* die de kerkelijke vertalingen kenmerkt; hun vertaling volgt het origineel met *gepaste eerbied, maar wat ontbreekt is een gewijd patina*. Dit mag echter niet betekenen dat deze vertaling een *slordige versie wordt in een jofel taaltje*. Met andere woorden: de auteurs maken zich sterk een vernieuwende Nederlandse versie van de evangeliëteksten te hebben gemaakt, die – in tegenstelling tot de kerkelijke vertalingen – weergeeft wat er staat en dat in een eerbiedig, maar fris taalgebruik. In mijn eindverhandeling, waarvan dit artikel een verslag is, heb ik gepoogd een antwoord te vinden op de vraag of deze these al dan niet met de werkelijkheid overeenstemt. Daartoe werd de vertaling van Warren & Molegraaf vergeleken met de 'kerkelijke vertalingen' HWV, NBG en de (toen nog) voorlopige eindvertaling van het Marcusevangelie in de NBV.

In wat volgt zal vooral geput worden uit het hoofddeel van de vertaalbeschrijving: de eigenlijke analyse van de teksten. Meer theoretisch of bibliografisch getinte passages lijken me hier niet op hun plaats. Na een korte situering van de vier besproken Nederlandse vertalingen, zullen enkele aspecten van het bijbelvertalen in het kader van deze vertalingen besproken worden. Om redenen van economie zal een gans andere indeling aangenomen worden dan in mijn verhandeling het geval was en zal ik eerder vertrekken uit de conclusie ervan. De behandelde aspecten vallen te plaatsen onder de traditionele driedeling 'tekst', 'taal' en 'cultuur', met dien verstande dat geen enkele indeling gevrijwaard is van een zekere subjectiviteit en onvolkomenheid. Een concluderende schets van de vertaling van WM en de HWV sluit het geheel af.

Vier Nederlandse vertalingen

De totumeditie van de 'Nieuwe vertaling' van het **Nederlandse Bijbelgenootschap** (NBG) kwam in 1951 op de markt. Ze richtte zich tot alle Nederlanders en was bedoeld als vervanger van de Statenvertaling, zowel in de liturgie als voor persoonlijk gebruik. De vertalers waren er zich van bewust dat het beoogde doelpubliek het karakter van de NBG als een compromisvertaling bepaalde. Een compromis allereerst tussen de vertegenwoordigers van de verschillende protestantse kerken en ten tweede één wat de taal en stijl betrof, daar de vertaling zich niet alleen richtte op persoonlijk gebruik door gelovige én ongelovige, maar daarnaast ook moest dienen in de kerken en *een zekere gedragenheid* in de stijl dus gewenst was. De NBG had de grote verdienste een wetenschappelijk verantwoorde vertaling te zijn, maar door de lange tijd die tussen het begin van de vertaalarbeid (1911) en de uiteindelijke verschijning lag, was ze wat het taalgebruik betreft al bij het verschijnen verouderd. Bovendien was men zich goed bewust van de toenmalige autoriteit van de Statenvertaling en wou men de vertrouwdheid van de lezer met deze tekst niet al te veel geweld aandoen. Ook de grote woordconcordantie en het behouden van de *geladenheid* van zekere woorden door een meer archaische vertaling kwamen de vlotheid niet ten goede³.

De **Willibrordvertaling** kende zijn eerste uitgave (weliswaar nog niet onder die naam) in 1961, met een vertaling van *Het Nieuwe Testament van On-*

³ Zo werd b.v. besloten *uur* door *ure* te vervangen wanneer het woord een zekere geladenheid kende (Joh. 2,4 *mijn ure is nog niet gekomen*). Daarenboven was de taaladviseur voor het NT, W.J. Aalders, exegeet noch taalkundige. De man was door een naamsverwarring per ongeluk uitgenodigd om mee te werken. Omdat hij echter zo snel en positief reageerde kon men de uitnodiging niet meer ongedaan maken... *Bovendien had hij een zekere voorkeur voor ouderwetse of archaïserende taal* (Kijne 1994:40).

ze *Heer Jezus Christus* door J.P. Cools en W. Grossouw. De Katholieke Bijbelstichting verzorgde intussen – vooral van het NT – ettelijke revisies en herzieningen, die een (voorlopig?) eindpunt bereikten in 1995 met de *Herziene Willibrordvertaling* (HWV). Het *herziene* slaat voor het OT op een beperkte revisie van de tekst uit 1973 en voor het NT betreft het aanpassingen aan de tekst van 1992 (w92), zelf een revisie van de tekst uit 1988. De vertaling is bedoeld voor alle Nederlandstaligen uit Noord en Zuid en wordt tevens gebruikt in de katholieke erediensten⁴ en in dat opzicht wil de HWV veel aandacht besteden aan de zgn. *voorleesbaarheid* van de tekst. Belangrijke aandachtspunten zijn verder een hedendaags taalgebruik gekoppeld aan het handhaven van een vertrouwde tekst [i.e. de vroegere Willibrordvertalingen], inclusief (i.e. sekseneutraal) vertalen waar mogelijk en vooral het in de vertaling *zichtbaar* maken van de *belangrijkste overeenkomsten die de Griekse grondtekst...laat zien* (HWV:14). Dit laatste omdat de vertaling van het NT uit 1988 het werk was van drie verschillende vertaalcommissies (resp. voor de vertaling van Mt. en Mc., voor Lc. en Hand. en voor Joh.); de revisie van 1992 had blijkbaar nog te weinig aandacht gehad voor de verbondenheid van de geschriften.

Hans Warren en Mario Molegraaf publiceerden in 1996 bij uitgeverij Prometheus een vertaling van de vier evangeliën onder de titel *Het evangelie volgens Markus, Mattheus, Lukas en Johannes* (WM). Zoals boven reeds aangegeven is het uitgangspunt van deze vertaling de *authentieke evangeliën* recht te doen en de ‘korst’ van twintig eeuwen *stupidie én scherpzinnige exegese, oprechte en bevooroordeelde theologie*, die het zicht op de *ware betekenis van deze literatuur* belemmert, te verwijderen. De vertalers hebben de teksten vertaald voor *iedereen die wenst te weten wat er werkelijk stáát*, gelovigen en ongelovigen. Dat zij zelf *niet tot de gelovigen behoren* heeft, zo geven ze aan, zeker een rol gespeeld bij het *andere* karakter van hun vertaling. In een vinnig nawoord gaan ze dan ook hevig te keer tegen het *verraad om van Christus een aanvaardbare figuur te maken*. De kerkelijke vertalingen spelen daar in hun visie geen onbelangrijke rol in.

In mei 1989 werd te Amsterdam de veertiende ‘Alverna-conferentie’ georganiseerd door de Raad voor Contact en Overleg betreffende de Bijbel (RCOB). De conferentie droeg als titel ‘Een nieuwe bijbelvertaling voor de kerken?’; een vraag die op het einde van het congres positief werd beantwoord.

⁴ Nelly Stienstra schrijft in het bovengeciteerde artikel dat de lectionaria *zullen worden herdrukt met de tekst van Willibrord 1975, want Willibrord 1995 is, in dit opzicht althans, gediskwalificeerd*. Eigen navraag bij de liturgische commissie van het aartsbisdom Mechelen/Brussel leert echter dat er nog geen nieuwe uitgaven van het lectionarium zijn gepland. Woordvoerder Toon Osaer geeft wel toe dat *sommige liturgen niet zo gelukkig zijn over de vertaling van '95*. Maar dat zijn, nog steeds volgens de woordvoerder, individuele reacties die *zeker niet representatief zijn voor de liturgische commissie*.

Daarop nam het Nederlands Bijbelgenootschap het besluit *alle* verschillende kerken te raadplegen over de wenselijkheid en de haalbaarheid van een gemeenschappelijke bijbelvertaling voor en door alle gemeenschappen (inclusief de joodse) in het ganse Nederlandse taalgebied. Een viertal jaar later, op 25 februari 1993, konden de voorzitters van het NBG en de KBS de intentieverklaring ondertekenen, waarmee officieel de basis voor de [**Nieuwe Bijbelvertaling**] werd gelegd. In datzelfde jaar werden ook de *Vertaalprincipes voor de nieuwe bijbelvertaling* gepubliceerd. Bij het project zijn 23 (!) kerken en gemeenschappen, bij monde van een groot aantal supervisors, betrokken⁵. De NBV voert een heel open politiek wat haar vertaling betreft: de vertaalprincipes en heel wat andere informatiebrochures werden gepubliceerd en kritiek op de eerste deelluitgaven werd niet alleen aangemoedigd, maar wordt tevens ernstig en nauwgezet bestudeerd⁶. Een dergelijke ingesteldheid kan men als vertaalwetenschapper enkel toejuichen. De vertaalprincipes van de NBV zijn heel uitgebreid en staan constant open voor herziening, mocht dit nodig blijken. Ik wil hier volstaan met het officieuze motto van de vertaling aan te geven: *brontekstgetrouw, maar doeltaalgetrouw* (m.o.), de vertalers willen zoveel mogelijk tekstkenmerken bewaren (gaandeweg is het besef gegroeid dat alle tekstkenmerken bewaren een utopie is) en de taalkenmerken van de brontaal omzetten naar die van de doeltaal. Uiteraard is dit een uiterst moeilijk uitgangspunt, niet het minst omdat het bepalen van wat nu een tekst- en wat een taalkenmerk niet zo eenvoudig is.

Tekst

Coherentie

Elke taal heeft verschillende manieren om teksten en informatie te structureren en deze middelen worden door auteurs op diverse manieren gebruikt. Een goed voorbeeld hiervan is het gebruik van $\lambda\acute{\epsilon}\gamma\omega$ in het Grieks. Het is gebleken dat de HWV veel meer dan WM de interne coherentie van het verhaal ex-

⁵ De NBV is echter wel degelijk een interconfessionele vertaling, geen oecumenische. Het zijn namelijk niet de kerken die het initiatief hebben genomen voor deze nieuwe vertaling, maar een particuliere organisatie, het NBG, die haar vertaling uit 1951 wilde vervangen, maar deze vertaling daarnaast ook aanvaardbaar wilde maken voor zo veel mogelijk kerken. En hoewel het de bedoeling is dat de NBV de 'klassieke' bijbelvertaling zal worden voor de volgende decennia, zullen de kerken pas bij het verschijnen van de eindtekst beslissen of ze de NBV als standaardbijbel zullen invoeren.

⁶ Onder de titel *Werk in uitvoering* (1998) verscheen de vertaling van de boeken *Ester, Prediker, Jona, Judit* en *Handelingen*. In *Werk in uitvoering 2* (2000) werd de vertaling van *Genesis, 31 Psalmen, Zacharia, Tobit, Marcus, 1Korintiërs* en *Openbaring* opgenomen, telkens met verantwoording en toelichting.

pliciteert, o.a. door specifieke vertalingen van λέγω (vooral bij Johannes), die in sommige gevallen – wanneer b.v. met ‘antwoorden’ wordt vertaald – louter idiomatische weergaven van het Grieks zijn. Een tweede manier waarop de verhaallijn duidelijker kan worden gemaakt is de soms expliciterende vertaling (b.v. van partikels, voegwoorden of het aspect van het werkwoord). Enkele voorbeelden uit Joh.11:

	Nestle-Aland ed. XXVII	WM	HWV
v. 8	ῥαββί	Rabbi	maar rabbi
v. 11	λέγει αὐτοῖς	zei hij hun	deelde Hij hun mee
v. 12	εἶπαν	(ze) zeiden	(ze) merkten op
v. 14	τότε οὖν	toen zei	daarom zei
v. 15	καὶ χαίρω	ik ben blij	toch ben Ik blij
v. 19	ἦν δέ ἡ Βηθανία	Bethanië was dicht	nu lag Betanië dicht
v. 23	λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς	Jezus zei haar	verzekerde Jezus haar
v. 37	τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν εἶπαν	sommigen van hen zeiden	sommigen merkten op
v. 40	λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς	Jezus zei	beval Hij
v. 41	καὶ εἶπεν	en zei	en bad
v. 43	καὶ ταῦτα εἰπὼν	na deze woorden	na dit gebed

Compositie

Een opvallend kenmerk van het Marcusevangelie is de zogenaamde ‘springstijl’. Het evangelie bestaat uit losse scènes die aan elkaar gemonteerd zijn en doet een groot beroep op de lezer, die de tekst ‘moet’ visualiseren. Typische elementen van het marciaanse taalgebruik zijn het veelvuldige gebruik van καὶ en het inleiden van nieuwe scènes door b.v. καὶ εὐθύς. Het hoeft weinig betoog dat het consequent vertalen van καὶ geen aangewezen strategie is; de tekst zou verworden tot een soort kinderlijk opstel, wat zonder veel twijfel niet zou stroken met de auteursbedoeling. De weergave van καὶ εὐθύς ligt iets moeilijker. Mc.6,45 is het eerste vers van de perikoop van de storm op het meer. Καὶ εὐθύς ἠνάγκασεν τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἐμβῆναι εἰς τὸ πλοῖον wordt in de verschillende vertalingen:

NBV	Meteen daarna gelastte hij zijn leerlingen in de boot te stappen
WM	Meteen dwong hij zijn discipelen het schip op te gaan
HWV	Meteen daarna dwong Hij zijn leerlingen om aan boord te gaan
NBG	En terstond dwong hij zijn discipelen in het schip te gaan

WM vertalen het versdeel als begon het met een enkel εὐθύς. Dit versterkt het ‘springkarakter’ van het evangelie meer dan noodzakelijk is. In de voorgaande verzen verhaalde Marcus ons de ‘wonderbaarlijke spijziging’, v. 44 sluit deze perikoop af met ‘er waren vijfduizend mannen die de broden gegeten hadden (WM)’. Een tweede bijwoord (HWV, NBV) is noodzakelijk om de lezer geleide-

lijk van de ene scène in de andere te leiden; een enkel 'meteen' maakt de overgang te abrupt.

Καὶ εὐθὺς ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος παραγίνεται Ἰούδας εἷς τῶν δώδεκα... (Mc.14,43) wordt:

- NBV Nog voor hij uitgesproken was, kwam Judas eraan, een van de twaalf, ...
 WM En meteen – hij was nog niet uitgepraat – verscheen Judas, een van de twaalf, ...
 HWV Hij was nog niet uitgesproken of daar kwam Judas aan, een van de twaalf, ...
 NBG En terstond, terwijl Hij nog sprak, daar kwam Judas aan, één van de twaalf, ...

Het εὐθὺς slaat op het arriveren van Judas, dat door de losse genitief ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος nauw verbonden is met het slot van de 'Getsemane-scène' (14,32-42) en de 'voorspellende' aankondiging van Jezus, 'ἰδοὺ ὁ παραδιδούς μὲ ἤγγικεν' (14,42b), onmiddellijk in vervulling doet gaan. Het is daarom niet nodig de wending expliciet te vertalen als 'en meteen etc.' (WM, NBG). De vermelding dat Jezus nog niet uitgesproken was 'of daar kwam de παραδιδούς al', is voldoende om de onmiddellijkheid weer te geven. De vertaling van WM en NBG, die εὐθὺς wel expliciet weergeeft, krijgt hierdoor een meer statisch dramatisch karakter.

Anaforen

Een probleem dat vooral bij het voorlezen van de tekst opduikt (en dus voornamelijk betrekking heeft op de 'kerkelijke' vertalingen NBV, HWV en NBG) is de ondubbelzinnigheid van de referent van persoonlijke voornaamwoorden. In sommige vertalingen zorgt de geschreven tekst sowieso voor minder problemen door het gebruik van de reverentiële kapitaal. Uiteraard geldt dat wanneer de brontekst ambigu is, de vertaling dit ook *kan* zijn. Mc.6,45 vertelt hoe Jezus de leerlingen naar de overkant doet varen, terwijl hijzelf de menigte zal wegsturen. 6,46 verhaalt: καὶ ἀποταξάμενος αὐτοῖς ἀπῆλθεν εἰς τὸ ὄρος προσεύξασθαι. Het αὐτοῖς verwijst in dit vers naar 'de menigte'⁷; om een cor-

⁷ Cf. Pesch (I,360) *Die Verabschiedung (...) galt in der ursprünglichen Einzelerzählung wohl den Jüngern (...), im redaktionellen Kontext gilt sie dem Volk.* In de onuitgegeven toelichting op de NBV-vertaling van Marcus schrijven de vertalers: *In overeenstemming met de kenmerken van de 'restricted code' gebruiken we regelmatig, evenals de brontekst, persoonlijke voornaamwoorden met een ambiguë referent. Desambigueren komt neer op een redactionele ingreep, d.w.z. op een bewerking van de brontekst, met als gevolg dat een van de in taalkundig opzicht meest specifieke kenmerken van de Marcus-tekst verloren zou gaan. Deze redenering geldt echter alleen voor ambiguë referenten. ... Als in 6:46 'hen' wordt gebruikt, is de referent 'de leerlingen', wat onjuist is.*

recte verwijzing te bekomen moet het voornaamwoord op een of andere manier geëxpliciteerd worden. Dit is enkel in de NBV het geval:

- NBV Nadat hij afscheid van de mensen had genomen,
 WM En na afscheid van hen te hebben genomen,
 HWV Toen Hij afscheid van hen genomen had,
 NBG En toen Hij afscheid van hen genomen had,

Een typische voorbeeld van een ambigue referent bij het voorlezen vinden we in Joh.11,16. In 11,15 zegt Jezus zijn leerlingen dat Lazarus gestorven is en dat ze naar hem toe gaan. Thomas antwoordt: ἄγωμεν καὶ ἡμεῖς ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ.

- WM 'Ja, laten we dat doen. Dan gaan we er samen met Jezus aan.
 HWV 'Laten wij [dan] ook maar gaan, dan kunnen we samen met Hem sterven.'
 NBG Laten wij ook gaan, om met Hem te sterven.

Enkel WM expliciteren het αὐτόν. Door het gebruik van hoofdletters vormen de andere vertalingen geen probleem, voor zover ze niet voorgelezen worden. Bij voordracht kan het voornaamwoord zowel op Jezus als op Lazarus slaan. In de w92, waar de voornaamwoorden die naar Jezus of God verwijzen niet met hoofdletter worden afgedrukt, ontstaat ook bij het lezen dubbelzinnigheid.

Synoptische passages

De *concordia discors* van de eerste drie evangeliën heeft in de loop der eeuwen verschillende voorstelling tot oplossing opgeleverd, met als één van de eerste voorbeelden het *Diatessaron* van Tatianus (tweede eeuw). Heden ten dage is de zgn. 'twee-bronnen-theorie', die uitgaat van de prioriteit van Marcus de meest algemeen aanvaarde verklaring voor de gelijkenissen en verschillen tussen de synoptici.

Vaak zijn de verschillen te wijten aan de stilistische eigenheid van de respectieve evangelisten, verschillen dus die nauw samenhangen met de variatie binnen het Griekse taaleigen uit die tijd (en de semitische beïnvloeding) en bijgevolg heel moeilijk te bewaren te zijn in een vertaling. Het is b.v. nagenoeg onmogelijk het stijlverschil tussen Marcus en Lucas volledig weer te geven en tegelijk een aangenaam leesbare en vlot begrijpbare vertaling af te leveren. Het lijkt evident dat de gelijkenissen tussen de bronteksten zonder veel moeite hun neerslag kunnen vinden in een doeltekst. Maar ook hier stelt zich een probleem. Nog afgezien van het feit dat twee identieke zinsdelen in een andere constructie kunnen voorkomen (en dus op een andere manier kunnen worden vertaald) worden de evangeliën al te vaak als afzonderlijke eenheden vertaald; een euvel waarop in de inleiding van HWV wordt ingegaan (*supra*). Uit de analyse van drie

synoptische passages is gebleken dat de overeenstemming nochtans vooral bij de HWV ver zoek kan zijn. Ter illustratie een tekst uit de tweevoudige traditie: de zgn. 'Klacht over Jeruzalem' (Mt.23,37-39 ~ Lc.13,34-35).

Mt. 23,37-39

³⁷ Ἰερουσαλήμ Ἰερουσαλήμ ἡ ἀποκτείνουσα τοὺς προφήτας καὶ λιθοβολοῦσα τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτήν, ποσάκις ἠθέλησα επισυναγαγεῖν τὰ τέκνα σου, ὃν τρόπον ὄρνις επισυνάγει τὰ νοσσία αὐτῆς ὑπὸ τὰς πτέρυγας, καὶ οὐκ ἠθελήσατε. ³⁸ Ἴδού ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος. ³⁹ λέγω γὰρ ὑμῖν, οὐ μὴ με ἴδητε ἀπ' ἄρτι ἕως ἂν εἴπητε· εὐλόγημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου.

Lc. 13,34-35

³⁴ Ἰερουσαλήμ Ἰερουσαλήμ ἡ ἀποκτείνουσα τοὺς προφήτας καὶ λιθοβολοῦσα τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτήν, ποσάκις ἠθέλησα επισυνάξει τὰ τέκνα σου, ὃν τρόπον ὄρνις τὴν ἑαυτῆς νοσσίαν ὑπὸ τὰς πτέρυγας, καὶ οὐκ ἠθελήσατε. ³⁵ Ἴδού ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν λέγω δὲ ὑμῖν, οὐ μὴ ἴδητε με ἕως [ἤξει ὅτε] ἂν εἴπητε· εὐλόγημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου.

Vooreerst moet worden opgemerkt dat in de vorige edities van NA ἔρημος (Mt. v.38) niet in de tekst was opgenomen, dit woord werd dan ook niet vertaald door de NBG.

Het overgrote deel van deze perikoop is volledig parallel. De weinige weglatingen of toevoegingen in de Griekse teksten worden door alle vertalingen gevolgd. De meeste andere verschillen zijn echter moeilijk of niet weer te geven in een vertaling (b.v. de variant ἐπισυνάξει (Lc.) tegenover επισυναγαγεῖν bij Mt. of τὰ νοσσία αὐτῆς (Mt.) tegenover Lc. τὴν ἑαυτῆς νοσσίαν).

Bij het laatste vers van de perikopen ligt dit anders. Mt. begint v.39 met λέγω γὰρ ὑμῖν, waar Lc. in 35b schrijft: λέγω δὲ ὑμῖν. WM en NBG geven dit verschil weer door resp. met 'want' en 'maar' te vertalen. De HWV vertaalt Mt. als 'Want Ik zeg u', en Lc. als 'Ik zeg u', een afwisseling die waarschijnlijk eerder op toeval berust. De verschillende uitdrukkingen ἕως ἂν εἴπητε (Mt.) en ἕως [ἤξει ὅτε] εἴπητε (Lc.) zijn enkel duidelijk gemaakt in de NBG. Het verschil in de vertaling van WM (resp. 'totdat jullie zeggen' en 'tot jullie zeggen') is een toevalligheid (of een slordigheid). De HWV vertaalt de zinnen op dezelfde manier ('tot het moment waarop u zegt'), dit is ofwel een bewuste harmonisatie van Mt. naar Lc. ofwel een toevallig identieke vertaling door twee verschillende vertaalteams.

Wellicht moeten we uitgaan van toeval, want in de HWV blijkt opnieuw duidelijk dat de twee vertalingen weinig op elkaar zijn afgestemd. Vier zinstukken die in het Grieks identiek zijn en door zowel NBG als WM op eenzelfde manier zijn vertaald wijken in de HWV van elkaar af:

- καὶ λιθοβολοῦσα τοὺς ἀπεσταλμένους...
...en *diegenen* stenigt die... (Mt.) tg. ...en *hen* stenigt die...
- καὶ οὐκ ἠθελήσατε
Maar u hebt *het* niet gewild (Mt.) tg. Maar u hebt niet gewild (Lc.)

- ἰδοὺ ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν
Kijk uw huis blijft...achter (Mt.) tg. Uw huis wordt aan u over gelaten (Lc.)
- εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου
Gezegend is Hij die komt in de Naam van de Heer (Mt.) tg. Gezegend Hij die komt in de Naam van de Heer

Voor het eerste voorbeeld las de w92 bij Mt.: ‘...en *hen* stenigt die...’. De verwijzing ‘hen’ werd blijkbaar vervangen door de revisiecommissie omdat ze ook naar het bovenstaande ‘profeten’ kon verwijzen. Bij Lc. werd dit nagelaten. Het vreemde is echter dat in w92 voor de laatste zin zowel bij Lc. als Mt. ‘Gezegend die komt in de naam van de Heer’ stond. De zinnen zijn in de HWV bij Mt. en Lc. dus op een andere manier ‘aangepast’. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat men de teksten bewust van elkaar wilde doen afwijken...

Taal

Register en taalniveau

Zoals in de inleiding reeds is aangegeven, schreven de evangelisten hun getuigenis neer in de *lingua franca* van die dagen, de κοινή. Een ‘eenvoudige’ taal (‘de taal van vissers’, zou men later vergoelijkend of net vol afschuw zeggen) die – specifiek voor deze teksten – doorspekt is met semitismen. Een functioneel equivalent uitgangspunt⁸ legt de vertaling in dit opzicht een zware taak op. Niet alleen moet men er naar streven een natuurlijk en hedendaags Nederlands te gebruiken, maar men moet ook terdege rekening houden met het taalniveau van de teksten. In het geval van de evangeliën, die meestal in een zgn. basisregister zijn geschreven, betekent dit o.a. dat een grote omzichtigheid is geboden bij het gebruik van archaïsche taal en verheven wendingen. Dit principe is uiteraard niet absoluut, de oudtestamentische citaten in het NT kunnen bijvoorbeeld in een meer verheven, ‘citerend’ register worden vertaald, omdat ze die meer verheven ‘status’ voor de contemporaine toehoorders waarschijnlijk ook hadden. Het gaat echter niet op om ook de semitismen in de vertaling een andere ‘taalkleur’ te geven omdat deze door de auteurs niet zijn bedoeld, maar een inherent kenmerk zijn van hun eigen taal.

Een vertaling van één bepaald woord kan het ganse register van een zin of perikoop bepalen of veranderen. Het gebruik van een natuurlijk Nederlands

⁸ Het begrip ‘functionele equivalentie’ en afleidingen gebruik ik in deze tekst, omwille van de beperkte ruimte, ongenueanceerd. Geen enkele van de besproken vertalingen is vanuit een volledig functioneel equivalent (dat m.i. zelf al een te monolithisch begrip is) opgezet. Men dient het hier eerder te begrijpen in de zin van de NBV-‘slogan’ *brontekstgetrouw en doeltaalgericht*.

ligt bij het bijbelvertalen vreemd genoeg niet altijd zo makkelijk. Dat heeft veel te maken met enerzijds het willen vasthouden aan een vertrouwde tekst en anderzijds met de wens naar de bovenvermelde *gedragenheid* in de stijl; sommige mensen steigeren blijkbaar nog steeds bij de gedachte dat Jezus een dagdagelijkse taal zou gesproken hebben. Ook de vertaling van woorden die bijvoorbeeld een gemoedsgesteldheid uitdrukken kan een tekst sterk beïnvloeden: 'toornig' is niet hetzelfde als 'woedend'. Een ander voorbeeld vinden we in het boven geciteerde v.16 van Joh.11. De aantekeningen erbij zijn:

WM: *Thomas speelt in dit evangelie zeer overtuigend voor ongelovige Thomas...*

HWV: *Uit deze en de overige plaatsen waar Tomas een rol speelt (...), komt hij naar voren als de volgeling die slechts moeizaam tot het inzicht komt dat de lijdensweg van Jezus de weg is naar zijn verheerlijking. Met de opmerking waarin hij zich in het onvermijdelijke schikt, verwoordt hij echter onbewust de gesteldheid van de ware volgeling (...).*

In dit vers zetten WM de doelzin ἵνα ἀποθάνωμεν om in een idiomatische uitdrukking die een heel populariserende variant is voor 'sterven' (met name 'er aan gaan'). Op die manier wekken de woorden van Thomas eerder de indruk met Jezus te spotten dan dat ze 'de gesteldheid van de ware volgeling' weerspiegelen. In de HWV lijkt de toevoeging [*dan*] *maar*⁹ bij de adhortatieve conjunctief in het licht van de aantekening (*de opmerking waarin hij zich in het onvermijdelijke schikt*) een interpreterende vertaling te zijn. Het beeld dat de vertalingen van de apostel schetsen (en de weerspiegeling ervan in de respectieve voetnoten) is op die manier sterk afwijkend: een treffend voorbeeld van hoe een katholieke vertaling en één door *ongelovigen* van interpretatie kunnen verschillen.

Joh.11,33

Ἰησοῦς οὖν ὡς εἶδεν αὐτὴν κλαίουσαν καὶ τοὺς συνελθόντας αὐτῇ Ἰουδαίους κλαίουσας, ἐνεβριμήσατο τῷ πνεύματι καὶ ἐτάραξεν ἑαυτὸν·

WM Toen Jezus zag dat zij en de met haar meegekomen Judeeërs huilden, kwam hij innerlijk in verzet en werd hij aangegrepen.

HWV Toen Jezus zag hoe ze weeklaagde en hoe ook de Joden die haar vergezelden weeklaagden, onstak Hij in toorn^o en wond zich op.

NBG Toen Jezus haar dan zag wenen en ook de Joden, die met haar meegekomen waren, zag wenen, werd Hij verbolgen in de geest en diep ontroerd.

^o Jezus komt in verzet tegen de macht van de dood, die Hij ook in deze weeklacht aan het werk ziet.

ἐνεβριμήσατο τῷ πνεύματι: de weergave *in toorn ontsteken* (HWV) is een archaïsche wending, waarmee de lezer weinig voeling kan hebben. Deze vertaling van een werkwoord dat Jezus' menselijkheid naar voor brengt, draagt Zijn

⁹ De woorden tussen [] in de weergave van de HWV-tekst geven de versie van de w92.

woede op een meer verheven plan en lijkt te willen zeggen dat Zijn *toorn* ook een goddelijke woede is. Een voetnoot moet verhinderen dat de lezer meent dat de woede van Christus gericht is tegen de Joden die niet in hem zouden geloven. WM, die nochtans sterke woorden als ‘woedend’ (Mc.3,5) niet schuwen, vertalen het werkwoord heel wat zwakker: Jezus komt ‘innerlijk in verzet’, i.e. tegen het lot van Lazarus dat door de gezusters en de Joden wordt beweend. Hier speelden misschien de mogelijkheden van het woord ‘verzet’ (tegen de wil van God!) een rol. Door de toevoeging ‘innerlijk’ doet de vertaling heel kunstmatig aan.

καὶ ἐτάραξεν ἑαυτόν: de vertalingen van het werkwoord zijn beïnvloed door de weergave van ἐμβριμάομαι. HWV geeft een sterkere, actieve uitdrukking (‘zich opwinden’) en WM een passieve, meer rustige (‘aangegrepen worden’). Het werkwoord wordt slechts in Joh. 13,21 op een gelijkaardige manier gebruikt ([ὁ] Ἰησοῦς ἐταράχθη τῷ πνεύματι), waar de HWV vertaalt als ‘werd Jezus diep bewogen’ en WM als ‘werd Jezus in de geest aangegrepen’, wat toch wel een ‘nogal ongelukkige’ vertaling mag heten.

Mc. 6,51b:	καὶ λίαν [ἐκ περισσοῦ] ἐν αὐτοῖς ἐξίσταντο.
NBV	Zijn leerlingen waren geheel van hun stuk gebracht.
WM	Innerlijk waren ze volkomen verbijsterd,
HWV	Ze raakten helemaal buiten zichzelf,
NBG	En zij waren innerlijk bovenmate ontsteld.

De weergave van ἐν αὐτοῖς is problematisch en enkel WM en NBG vertalen expliciet met ‘innerlijk’. Het resultaat is bedroevend: ‘innerlijk volkomen verbijsterd’ (WM) of ‘innerlijk bovenmate ontsteld’ (NBG) zijn allesbehalve idiomatische uitdrukkingen. Vooral met het oog op de initiële norm van WM is hun vertaling onbegrijpelijk. HWV vertaalt met ‘helemaal buiten zichzelf raken’, een collocatie die door veel lezers spontaan wordt aangevuld met ‘van vreugde’. De uitdrukking wordt vooral gebruikt in de context van positieve (‘extatische’) gevoelens. Waarschijnlijk is voor deze weergave geopteerd om ἐν αὐτοῖς (‘zichzelf’) toch op één of andere manier in de vertaling ‘te krijgen’ en vertrouwt men (ten onrechte) op een etymologische vertaling. NBV vertaalt ἐν αὐτοῖς niet, maar impliceert het in de vertaling ‘van zijn stuk gebracht worden’, de enige vertaling die idiomatisch en ondubbelzinnig het Grieks weergeeft.

Daar bijna alle vertalingen een grote nadruk leggen op het taalgebruik dat ze hanteren, vormen register en taalniveau een belangrijke component in het onderzoek. Vooraleer een samenvattende schets te geven van WM, HWV en NBV, wil ik nog even de NBV-toelichting op het boek Openbaring (gepubliceerd in *Werk in Uitvoering 2*) citeren: *In het hele vertaalproces van Openbaring hebben de verschillende betrokkenen de verleiding moeten weerstaan om de tekst*

te verfraaien ... De vele opmerkingen van supervisors om de vertaling te 'verbeteren' werden niet aanvaard omdat de lezer... nu... een heleboel stilistische eigenaardigheden tegenkomt die laten doorschemeren dat Openbaring beslist geen stilistisch hoogstandje is (p. 360).

Een heel opvallend kenmerk van WM is het naast elkaar gebruiken van veeleer formele, archaïsche wendingen en frissere, zelfs populariserende zeggwijzen. Voorbeelden zijn legio:

Mc.6,43 een van zwaarden en stokken voorziene menigte 6,50 ze raakten ontsteld 14,44 voer hem gevankelijk af Lc.1,32 de Here God zal hem de troon van zijn vader David geven 15,4 de verlatenheid 15,12 vermogensdeel 15,18.21 jegens Mt.5,12 jullie loon in de hemelen is groot 5,7 meedogend 5,18 geschieden 17,24 de gaarders van de tempelbelasting Joh.14,1 laat jullie hart niet aangegrepen worden.

tegenover vertalingen als

Mc.3,10 had Herodes het van haar te pakken 8,19 gaat er op de plee weer uit Mt.1,18 vóór er van sex sprake was geweest 10,10 wie werkt, verdient zijn kost 27,14 wat tot flinke verbazing bij de gouverneur leidde Lc.1,44 sprong het embryo in mijn lijf van vreugde op 15,2 mopperen Joh.15,1 mijn vader is de wijnboer.

Af en toe komt het tot een echte stijlbreuk, een apert voorbeeld van dit 'fenomeen' vinden we in Lc.16,14 waar WM lezen: 'De Farizeeën, *tuk op geld als ze waren*, hoorden dit alles en *hoonden hem*'¹⁰. De meer formele, 'zwaar klinkende' zinnen zijn in deze vertaling vaak het gevolg van een te formeel volgen van de brontekst. Frequent zijn bijvoorbeeld de standaardvertalingen van participia aorist (*nadat...cf. WM Mt.9,6-7 Neem nadat je bent opgestaan je bed mee en vertrek naar huis. 7 En na te zijn opgestaan, ging hij naar huis*) of het overbodig weergeven van persoonlijke voornaamwoorden. In dit verband kunnen we ook denken aan de concordante vertalingen van ἀμήν (*amen*) en ἰδοῦ (*nagenoeg altijd zie*)¹¹, wat 'pareltjes' oplevert als 'Zie de zaaier ging zaaien' (Mc.4,3 = Mt.13,3) of 'Moest dan deze dochter van Abraham, die door de satan, zie, achttien jaar gebonden was...' (Lc. 13,16)).

Ook de HWV is niet vrij van meer archaïsche wendingen, al komen ze wel in mindere mate voor dan bij WM en steken ze minder schril af tegen frissere alternatieven. Stijlverschil vinden we wel terug in de vertaling van oudtesta-

¹⁰ Ἦκουον δὲ ταῦτα πάντα οἱ Φαρισαῖοι φιλάργυροι ὑπάρχοντες καὶ ἐξεμυκτήριζον αὐτόν. HWV: De farizeeën, die op geld belust zijn, hoorden dit alles en lachten hem uit.

¹¹ WM vertalen het partikel als 'zie', uitgezonderd in Lc.2,48; 17,21.23; 19,20 waar het *kijk* wordt. Het vreemde aan deze vertalingen is echter hun status van 'uitzondering' (vier op honderddertig). In deze vier zinnen bekleedt ἰδοῦ geen uitzonderlijke functie en de 'afwijkende' vertaling valt niet echt te motiveren.

mentische citaten. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat ἰδοῦ vooral in de OT-citaten als ‘zie’ wordt vertaald¹². De HWV-vertalers lijken verder een inspanning te hebben gedaan om de oorspronkelijke *format* van deze teksten recht te doen door een meer verheven, ritmische vertaling. Zo schuwt men hier geen ‘afwijkende’ woordvolgorde en wordt de lay-out aangepast om poëtische elementen als herhaling duidelijker tot uiting te laten komen. Deze poëtische elementen nemen soms zelfs de vorm van toevoegingen aan. Lc. 4,18-19:

Nestle-Aland

πνεῦμα κυρίου ἐπ’ ἐμέ / οὐ
εἶνεκεν ἔχρισέν με /
εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς, /
ἀπέσταλκέν με, / κηρύξαι
αἰχμαλώτοις ἄφροισιν / καὶ
τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, /
ἀποστείλαι τεθραυσμένους ἐν
ἀφέσει, / κηρύξαι ἐνιαυτὸν
κυρίου δεκτόν

WM

Een geest van de Heer is op mij,
/ vandaar dat hij mij gezalfd
heeft / om aan de armen het
evangelie te brengen. / Hij heeft
mij gezonden / om aan gevangenen
te verkondigen dat ze worden
losgelaten / en aan blinden dat
ze kunnen zien, / en verdrukten
in vrijheid te laten gaan, / om het
welkome tijdperk van de Heer te
verkondigen.

HWV

De geest van de Heer rust op
mij; / daartoe heeft Hij mij
gezalfd. / Om aan armen de
goede boodschap te brengen /
heeft Hij mij gezonden, / om
aan gevangenen hun vrijlating
aan te kondigen / en aan blinden
het licht in hun ogen / om
verdrukten in vrijheid te laten
gaan, / en een jaar af te kondigen
dat de Heer welgevallig is.

De aanvulling van het werkwoord in de eerste regel door WM is nogal banaal (‘de geest van de Heer is op mij’). Verder valt vooral de verschuiving van de HWV in r.6 op, waardoor het lijdend voorwerp op eenzelfde kernachtige manier kan worden uitgedrukt als in r.5. De afwisseling *om, en, om, en* aan het begin van de laatste vier regels (HWV) doet de tekst vlotter lopen dan de nevenschikkingen van WM in rr. 5-7. De ‘vreemde’ woordvolgorde in de eerste vier regels (HWV) markeert de verzen als poëtische tekst.

Algemeen gezien valt de HWV-vertaling van het Lucasevangelie op door zijn meer eigentijds taalgebruik, de vertaling van Marcus en Mattheus daarentegen leest iets minder vlot en kent een neutraler taalgebruik. Hoewel men zou kunnen zeggen dat de vertalers er uitstekend in geslaagd zijn het ‘minder fraaie’ Grieks van de eerste twee evangelisten weer te geven, beschouw ik dit toch met gerust gemoed als een *interpretatio facillior*. Zo haalt Frans Van Segbroeck in het tijdschrift van de Vlaamse Bijbelstichting (*VBS-informatie 27.1*) twaalf voorbeelden aan die moeten illustreren dat de HWV *onmiskienbaar levendiger en actueler is geworden*. Daarvan komen er negen (!) uit Lucas, twee uit Johannes en één uit Handelingen. Wanneer men Lucas doorleest, zal men om

¹² Het woord wordt negen keer als ‘zie(t)’ vertaald. In zes gevallen gaat het om een citaat uit het Oude Testament (Mt.1,23; 12,18; 24,5; Mc.1,2; Lc. 7,25; Joh.12,15). Ook de andere drie keer dat ἰδοῦ met ‘zie’ wordt vertaald, gaat het om een min of meer ‘verheven’ context: het betreft telkens een kernpassage uit het leven van Jezus (Mt.3,16; Mt.28,7; Lc.22,21).

de haverklap wel enkele 'opmerkelijke' vertalingen tegen het lijf lopen; iets wat in Marcus en Mattheus niet of veel minder zal gebeuren. (B.v. *hun maats* (5,7), *ze werden razend* (6,11) *ongelovig en tegendraads slag mensen* (9,41) *knoop goed in je oren wat Ik jullie nu zeg* (9,44) *Het gesprek kwam op de tempel* (21,5).)

In *Werk in Uitvoering 2* wordt de vraag gesteld hoe de NBV zich verhoudt tot de andere bijbelvertalingen, in het bijzonder dan tot de HWV. Het antwoord hierop moet voor wat de evangeliën betreft onder voorbehoud gegeven worden, daar enkel de vertaling van Marcus is gepubliceerd¹³. De NBV streeft voor haar vertaling naar een 'natuurlijk Nederlands' en het voert deze politiek veel consequenter en scherper door dan de HWV. De aandacht die de vertalers aan het register besteden werpt vruchten af. Vergelijk b.v. Mc. 7,6a NBV *Maar hij antwoordde: Wat is de profetie van Jesaja over zulke huichelaars als jullie toch toepasselijk!* en HWV *Hij zei tegen hen: 'Treffend heeft Jesaja over u geprofeeteerd, huichelaars'*¹⁴. De grote aandacht voor de tekststructuren, het taalniveau en het register maken van de NBV een vertaling die meer 'leeft' dan de HWV, een vertaling die de lezer 'echter' aandoet en zich makkelijk laat visualiseren.

Lexicale incongruentie en woordconcordantie

Iedere taal structureert de werkelijkheid en de betekenis op haar eigen manier: de relaties op de paradigmatische as verschillen van taal tot taal. **Polysemie en lexicale incongruentie** maken het soms moeilijk 'het juiste woord' te vinden en bovendien speelt ook de zgn. woordenboekvertaling soms nog een niet te onderschatten rol.

In Mc.14,48b (ὡς ἐπὶ ληστήν ἐξήλθατε μετὰ μαχαιρῶν καὶ ξύλων συλλαβεῖν με;) vertalen WM en NBG ληστής als 'rover', HWV en in eerste instantie ook NBV als 'bandiet'. Een ληστής *bezeichnet* volgens commentator Gnllka (II,270) *den Räuber, der auf der Straße plündert (LXX Hos 7,1), einbricht (Obd 1,5), Blut vergießt (Ez 22,9 AB), ferner das Bandenmitglied, den Aufständischen und – bei Josefus – auch den Zeloten*. Interessant in deze definitie is dat ook de 'opstandeling' vermeld wordt. In het Nederlands bestaat echter geen woord dat al deze aspecten kan bevatten. De vertaling 'rover' (WM, NBG) is een beperkte weergave, 'bandiet' (HWV) is dan weer nogal zwak en doet veeleer denken aan western of stripverhaal. De NBV heeft de vertaling in de de-

¹³ Tijdens mijn onderzoek had deze vertaling nog een voorlopig karakter, ik achtte het toen ook niet opportuun 'grote conclusies' uit de analyse van de NBV te trekken.

¹⁴ ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς · καλῶς ἐπροφήτευσεν Ἡσαΐας περὶ ὑμῶν τῶν ὑποκριτῶν.

finitieve versie aangepast tot 'oproerkraaier', wat het Grieks waarschijnlijk het dichtst benadert.

In Mc.6,56 lezen we: ἐν ταῖς ἀγοραῖς ἐτίθεσαν τοὺς ἀσθενοῦντας. Ἀγοραὶ wordt door NBV als 'plein', door WM en NBG als 'markten' en door HWV als 'markt' weergegeven. 'Markt' is een woordenboekvertaling *pur sang* voor ἀγορά, 'plein' (NBV) is een verfrissende vertaling, die meer de nadruk legt op het aspect van 'open, centrale (ontmoetings) plaats', dan op de handelsactiviteiten die zich op de 'markt' afspelen.

Het probleem van de **woordconcordantie** neemt in de theorie over bijbelvertalen een prominente plaats in. Het Nederlands heeft, veel meer dan het Grieks en (vooral) het Hebreeuws een voorkeur voor variatie. Een consequent gebruik van eenzelfde woord, maakt een tekst naar ons aanvoelen saai en ongeïnspireerd. In sommige teksten hebben de herhalingen echter een esthetiserende of structurerende functie; daar vormen ze – in de NBV-terminologie – een tekstkenmerk. Ook de lexicale incongruentie speelt hierin een grote rol, een absolute *one-to-one-equivalence* komt maar zelden voor. Eén van de veel aangehaalde voorbeelden in dit verband is πίστις: wanneer vertaal je als *geloof*, wanneer als *vertrouwen*?

De NBV handhaaft het principe van de beperkte concordantie: woordherhalingen moeten in de tekst zichtbaar worden gemaakt, maar daarom niet noodzakelijk door hetzelfde woord. De HWV huldigt ongeveer dezelfde politiek, maar formuleert het anders: woordvariaties louter ter verfraaiing worden gemedend, maar (absolute) concordantie kan enkel wanneer de woorden dezelfde betekenis hebben in dezelfde context. De NBG is een sterk concordante vertaling, bij een revisie van de voorlopige tekst uit 1939 werd daar speciale aandacht aan besteed; WM ten slotte laten zich over het fenomeen niet uit.

Enkele voorbeelden. Het woord δικαιοσύνη komt tien keer voor in de evangeliën (Mt.3,15; 5,6.10.20; 6,1.33; 21,32; Lc.1,75 en Joh.16,8.20), WM vertalen 4 keer als 'rechtvaardigheid' (Mt.5,6.10.20 'rechtvaardig gedragen' Mt.6,1) en 6 keer als 'gerechtigheid'. De HWV vertaalt in Lc.1,75 als 'rechtvaardigheid' en in de overige verzen als 'gerechtigheid'. De meest plausibele verklaring voor de afwisseling van WM lijkt me dat ze 'gerechtigheid', dat toch een iets meer verheven register aanslaat, enkel gebruiken in een context waar de δικαιοσύνη rechtstreeks met Jezus of God in verband staat. De vertaling 'rechtvaardigheid' van de HWV in Lc. 1,75 lijkt me het gevolg te zijn van het feit dat de vertaling van dit evangelie door een ander vertaalteam is verzorgd en blijkbaar niet werd geharmoniseerd met de rest. Er lijkt geen enkele speciale reden te bestaan om enkel in dit vers 'rechtvaardigheid' te gebruiken.

De HWV vertaalt μαθηταί als 'leerlingen'; WM als 'discipelen', weliswaar met één uitzondering. In Mt.22,16 staat bij WM 'Ze [de Farizeeën] stuurden hun

leerlingen met de Herodianen naar hem toe...' (καὶ ἀποστέλλουσιν αὐτῶ τοὺς μαθητὰς αὐτῶν...). De mogelijkheid dat WM een onderscheid willen maken tussen de leerlingen van Johannes en Jezus enerzijds en de aanhangers van de Farizeeën anderzijds, wordt weerlegd door b.v. Lc. 5,33 waar ze vertalen: '...net als de *discipelen* van de Farizeeën'. Wel is het zeer opmerkelijk dat ook in de NBG precies in Mt.22,16 'leerlingen' wordt gebruikt en elders 'discipelen'. Dat deze overeenkomst toeval zou zijn, lijkt me nagenoeg uitgesloten; hier laat, zacht geformuleerd, de kerkelijke invloed zich gelden.

Een ander opmerkelijk voorbeeld is de vertaling van ἀλείφω ('zalven') en χρίω ('zalven', maar van God uit). Ook in het Nederlands is de band tussen zalven (χρίω) en een meer goddelijke, zo men wil gewijde, dimensie nog duidelijk (cf. 'de Gezalfde'). WM geven ἀλείφω concordant weer met 'inwrijven', terwijl 'zalven' voor χρίω is voorbehouden¹⁵. De HWV maakt dit onderscheid niet.

Woordvolgorde en informatieve geleiding

Met de verschillen in woordplaatsing, syntaxis, etc. komen we op de syntagmatische as van de talen terecht. Ook hier kan een afwijkende woordvolgorde in de doeltaal zijn functie hebben als *gemarkeerd* taalgebruik (cf. OT-citaten, supra). Maar een verschillende woordvolgorde kan ook een andere nadruk leggen in een zin en de nuance van de mededeling beïnvloeden. De verschillen in nadruk of woordvolgorde brengen zelden betekenisverschillen met zich mee, daarenboven zal de gemiddelde lezer deze verschillen wellicht niet opmerken, laat staan er door beïnvloed worden.

Mc.6,47a	καὶ ὀψίας γενομένης ἦν τὸ πλοῖον ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης
NBV	Bij het vallen van de avond was de boot midden op het meer
WM	Toen de avond viel, was het schip midden op zee
HWV	Het was al avond toen de boot midden op het meer was
NBG	En bij het vallen van de avond was het schip midden op de zee

NBG, NBV en WM vertalen dit in meerdere of mindere mate op een gelijkaardige manier (het 'en' van de NBG is een gevolg van het te formeel volgen van de brontekst). HWV draait de grammaticale verhouding tussen participium (bijzin) en hoofdwerkwoord om, daardoor ligt de nadruk op het feit dat het 'al avond was', hoewel de evangelist de nadruk legt op het feit dat de boot zich 'midden op zee' bevond.

Lc.15,29	καὶ ἐμοὶ οὐδέποτε ἔδωκας ἔριφον ἵνα μετὰ τῶν φίλων μου εὐφρανθῶ·
WM	en nooit heeft u mij een bokje gegeven om met mijn vrienden feest te vieren.

¹⁵ Cf. Lc. 4, 18 (χρίω) en Mt. 6,17 Mc. 6,13; 16,1 Lc. 7,38; 7,46 en Joh. 11,2; 12,3 (ἀλείφω).

HWV	maar mij hebt u nog nooit een bokje gegeven om met mijn vrienden feest te vieren.
NBG	maar mij hebt gij nooit een geitebokje gegeven om met mijn vrienden feest te vieren.

De nadruk die het persoonlijk voornaamwoord heeft in het Grieks komt best tot uiting in de HWV en NBG. De zoon is niet zozeer kwaad omdat zijn vader hem *nooit* een bokje gaf (WM ‘nooit heeft u mij een bokje gegeven’), maar vooral omdat hij zich daardoor benadeeld voelt tegenover zijn broer (HWV, NBG, maar *mij* hebt u / gij nog nooit een (geite)bokje gegeven’).

Johannes acht, zeven

De vertaling van WM wordt ontsierd door enkele minder geslaagde vertaalbeslissingen of zelfs fouten.

Mc.6,45 (Καὶ εὐθὺς ἠνάγκασεν τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἐμβῆναι εἰς τὸ πλοῖον καὶ προάγειν εἰς τὸ πέραν πρὸς Βηθσαιδάν, ἕως αὐτὸς ἀπολύει τὸν ὄχλον) wordt bij hen ‘Meteen dwong hij zijn discipelen het schip op te gaan en hem alvast naar de overkant, naar Bethsaida te brengen. Intussen stuurde hij de menigte weg.’ Deze vertaling is fout: Jezus beveelt de leerlingen niet *hem al* naar de overkant *te brengen*, maar *zelf al* naar de overkant *te varen*. De fout valt des te meer op omdat de tekst tegen de logica indruist: ‘Intussen stuurde hij de menigte weg...’. (Een andere mogelijkheid is dat *hem* door de vertalers bedoeld is als terugverwijzing naar het schip, maar dan had er *het* moeten staan – en zou de interpretatie van het Grieks evengoed fout zijn.)

In Lc.15,18 krijgt de jongste zoon berouw over zijn voortvarende beslissing en besluit hij terug te keren naar zijn vader: καὶ ἐρῶ αὐτῷ· πάτερ, ἤμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου... WM vertalen: ‘en vraag hem ‘Vader, ik heb tegen de hemel en jegens u gezondigd.’ Hier wekt niet alleen het gebruik van *jegens* verwondering, maar ook de vertaling ‘vragen’ doet vreemd aan: het gaat hier om een mededelende zin gevolgd door een imperatiefzin. Waarschijnlijk hebben WM het Grieks verkeerd begrepen: het gaat hier niet om het presens van (het epische) ἐρέω, dat (onder)vragen betekent, maar om het futurum van λέγω.

Lc.15,32 verhaalt de reactie van de vader op de wrok van zijn oudste zoon: εὐφρανθῆναι δὲ καὶ χαρῆναι ἔδει ὅτι ὁ ἀδελφός σου οὗτος νεκρὸς ἦν καὶ ἔζησεν, καὶ ἀπολωλὼς καὶ εὐρέθη. Bij WM wordt dit: ‘We zouden feest moeten vieren en blij moeten zijn. Want je broer was dood en hij is levend geworden, hij was verloren en is gevonden.’ De vertalers drukken in hun vertaling een potentialisgedachte (onzekerheidsmodaliteit) uit (‘we zouden moeten vieren’). Dit klinkt niet volkomen logisch: iedereen viert al feest, het is enkel de oudste zoon die weigert binnen te gaan. De modaliteit zou in de vertaling meer

gerechtvaardigd zijn, wanneer σε en niet ἡμᾶς werd verondersteld als verzwe-
gen onderwerp van de infinitieven.

Cultuur

De invloed van de traditie

De laatste honderd jaar zijn in het Nederlandse taalgebied alleen al meer dan 50 verschillende vertalingen gepubliceerd van (delen van) de Bijbel. Zoals boven reeds vermeld schuilt het gevaar er in dat een vertaling, vooral als deze ook door de kerken wordt gebruikt, een te grote autoriteit verwerft en dat iedere verandering in de vertaling door sommigen als een verandering aan de bron-tekst wordt beschouwd. Heel veel uitdrukkingen en zegswijzen zijn bovendien in het Nederlands doorgedrongen en zijn op die manier nagenoeg betekenisloos geworden. De vertaler dient hier rekening mee te houden.

Een duidelijk voorbeeld hiervan vinden we in de meest beroemde tekst van het evangelie volgens Mattheus, de Bergrede. Bekijken we Mt.5,3, de eerste van de zgn. 'acht zaligsprekingen':

Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

WM 'Gelukkig wie arm van geest zijn: aan hen behoort het koninkrijk van de hemelen.

HWV 'Gelukkig die arm van geest^o zijn, want hun behoort het koninkrijk der hemelen.

NBG 'Zalig de armen van geest, want hunner is het koninkrijk der hemelen.

^o voetnoot HWV: Het Hebreeuwse begrip 'anaw' wordt in het Grieks van de evangeliën met verschillende woorden weergegeven. De wending 'arm van geest' is er een van, 'zachtmoedig' in Mt 5,5 en 11,29 een ander. Er spelen twee componenten in het begrip een rol: de materiële armoede die mensen gebukt door het leven doet gaan en de religieuze levenshouding waardoor mensen zich buigen voor God.

'Zalig de armen van geest' heeft als uitdrukking zijn weg gevonden bij de gemiddelde (Vlaamse?) taalgebruiker en wordt wel eens gebruikt als ironische reactie op 'onnozele' uitspraken. WM en de HWV hebben de constructie aangepast en zetten de Griekse zegswijze (vooropgeplaatst gezegde, onderwerp en verzwegen ἐστὶν) om naar een relatiefzin met weglating van het hoofdwerkwoord, vooropplaatsing van het gezegde en met ingesloten antecedent¹⁶. Deze vertalingen ontwijken ook de standaardvertaling 'zalig' (NBG, w75) die een 'kerkelijke' ondertoon had gekregen en in de loop der jaren zodanig in de volksmond was doorgedrongen dat een niet breken met het verwachtingspa-
troon de tekst zwakker zou hebben gemaakt. De traditionele constructie is wel

¹⁶ De ANS spreekt bij relatiefzinnen met ingesloten antecedent een voorkeur uit voor het gebruik van 'wie' als relativum (I,334-5).

doorbroken, maar de frase 'arm van geest' is gebleven. De gezaghebbende Mattheuscommentaar van Davies & Allison (444) verwoordt de *communis opinio* van de exegeten als volgt: *This leaves us with the sense 'spiritually poor' [(= humble)]...* Deze betekenis wordt door neerlandici onderkend en is opgenomen in het Van Dale 'Hedendaags Nederlands' woordenboek ('de eenvoudigen', onder het lemma 'arm'). Toch ben ik er van overtuigd dat men enkel door een radicaler doorbreken van de traditie de werkelijke betekenis aan de lezer kan voorleggen. Het is m.i. trouwens opmerkelijk dat de HWV haar lezers in een voetnoot de juiste betekenis uitlegt. Tegen de verwijzing in die voetnoot naar de materiële armoede kunnen we o.a. Luz (I,207) citeren: *Darüber, ob die Demütigen arm oder reich sind, sagt der Ausdruck »arm im Geist« nichts* (m.o.). Een radicaler standpunt tegenover de traditie wordt zeker niet door iedereen onderschreven. Stienstra schrijft in bovengeciteerd artikel (1996:8) over dit vers: *Het zijn trouwens niet meer de armen van geest,... die zalig – nee pardon, gelukkig – worden gesproken, maar 'die arm van geest zijn... en ze vraagt zich af wat deze breuk met de traditie afgezien van de banaliteit van sommige vertalingen oplevert.*

Voor de vertaling van οὐρανός/-οί huldigen WM dezelfde methode als voor ὄχλος/οι: het getal in het Grieks wordt in het Nederlands overgenomen. HWV vertaalt het meervoud enkel in de uitdrukking 'koninkrijk der hemelen'. Het idee van meerdere hemelen is onze cultuur volledig vreemd en het behoud van het (semitische) meervoud klinkt dan ook ongewoon en artificieel (ondanks de verankering van het hebreeuwse meervoud in het onzevader). Daarenboven behoort de formulaire vertaling van HWV tot het verheven, kerkelijke stijlregister. Wellicht wilden de vertalers hiermee recht doen aan de semitisch gekleurde formule van de evangelist. Dit is niet alleen een verdraaid uitgangspunt, maar heeft het wel enig nut een bepaalde functie toe te kennen aan een taalelement als nagenoeg niemand dit zal / kan doorzien?

Een voorbeeld van een enkel woord dat op dat vlak 'moeilijkheden' kan opleveren is ἀμήν. In de evangeliën komt ἀμήν enkel voor als *Beteuerungspartikel* uit de mond van Jezus en in deze hoedanigheid is het steeds met λέγω verbonden. Johannes heeft de gewoonte het woord steeds te verdubbelen. Jezus gebruikt het partikel niet zozeer als bevestiging van de woorden van een ander, maar stelt er wel zijn eigen woorden als waar en vaststaand mee voor. NBG en w75 vertalen het partikel op eenzelfde manier: bij de synoptici als *voorwaar* en bij Johannes als *voorwaar, voorwaar*. Het is deze formule die 'klassiek' bijbels is geworden. Ook WM vertalen het partikel doorheen de evangeliën concordant, met name als *amen* (bij Johannes *amen, amen*). De HWV tenslotte vertaalt ἀμήν λέγω (τινί) als *Ik verzeker jullie* en bij de vierde evangelist als *Waarachtig ik*

*verzeker jullie*¹⁷. De niet-vertaling van WM vervreemdt de lezer van de tekst¹⁸. Hoewel ἀμήν in oorsprong een Hebreeuws woord is (zo komt het opmerkelijk minder voor bij de ‘meest Griekse’ evangelist Lucas), toch hebben de schrijvers van de evangeliën het woord en zijn betekenis (functie) overgenomen. De functie van het woord ‘amen’ is echter, door het gebruik in de liturgie en als afsluitend woord van een gebed, beperkt geworden en zelfs versteend. De HWV verlaat de formele equivalentie en vertaalt de *betekenis* van het woord.

Expliciteren en toevoegen

Wanneer vertalers bepaalde culturele eenheden van de brontekst te duister achten om zondermeer te vertalen, kunnen ze deze in hun vertaling expliciteren¹⁹. Expliciteren is een heel heikel punt in het (bijbel)vertalen. Als men een begrijpbare tekst wil produceren is het vaak een noodzakelijke verschuiving, maar ook de ‘duisterheid’ van de brontekst heeft zijn rechten. Daarenboven zal wat de ene lezer als een explicitering ziet door een ander als een toevoeging worden beschouwd.

Als we de HWV naast WM leggen, komt vooral de eerste de lezer tegemoet met expliciterende verschuivingen. Een schoolvoorbeeld van functionele equivalentie vinden we in Mt.5,18 ...ἰῶτα ἓν ἢ μία κεραία οὐ μὴ παρέλθῃ ἀπὸ τοῦ νόμου dat in de HWV vertaald wordt als : ‘...zal er niet één *punt of komma* van de wet afgaan...’ (tg. WM ‘...zal geen *tittel of jota* van de Thora vergaan...’)²⁰. Ook wanneer de HWV in Lc.15,15 πορευθεὶς ἐκολλήθη ἐνὶ τῶν πολιτῶν vertaalt als ‘Hij zwierf rond tot hij in dienst trad bij een van de inwoners’ (tg. WM ‘en drong zich op bij een van de burgers’) expliciteert ze door ἐκολλήθη met het resultaat ervan te vertalen (metonymische vertaling): hij treedt in dienst.

WM zullen minder vaak expliciteren en als ze al een verschuiving op dat vlak doorvoeren, verantwoorden ze zich ervoor in een eindnoot. Waar WM (ó

¹⁷ Er is slechts één uitzondering op deze ‘regel’: in Lc. 23,43 vertaalt de HWV Jezus’ antwoord aan de ‘goede moordenaar’ (ἀμήν σοι λέγω, σήμερον μετ’ ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ) als ‘*Ik beloof je*, vandaag nog zul je bij Mij zijn in het paradijs’. Deze ‘afwijking’ van een regel die waarschijnlijk onder de drie vertaalteams was afgesproken valt niet meteen te plaatsen.

¹⁸ Cf. Van den Broeck (1999:209, n.20) die stelt: *niet verschuiven waar de doelgebruikersnorm dat vereist, is ook verschuiven, als men de kwestie tenminste vanuit communicatief oogpunt bekijkt.*

¹⁹ Niet alleen culturele elementen kunnen geëxpliciteerd worden, maar ook b.v. grammaticale.

²⁰ In Lc.16,17 (εὐκοπώτερον δέ ἐστιν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν παρελθεῖν ἢ τοῦ νόμου μίαν κεραίαν πεσεῖν) wordt in de HWV ‘Maar nog eerder vergaan hemel en aarde dan dat *een letter* van de Wet vervalt.’ en bij WM ‘Maar gemakkelijker zouden hemel en aarde vergaan, dan dat *één tittel* van de Thora zou vervallen.’

τελώνης) ἔτυπεν τὸ στῆθος αὐτοῦ λέγων (Lc.18,13) vertalen als ‘zei vol berouw’ en zich in een lange eindnoot hiervoor verantwoorden²¹, vertaalt de HWV (zonder voetnoot) als ‘hij sloeg zich *vol berouw* op de borst en zei:...’. Maar over het algemeen is het zo dat de HWV én expliciteert in de tekst én zich verklaart in een voetnoot. Het verschil in aanpak wordt mooi geïllustreerd bij de vertaling en verklaring van οὐ δύνασθε θεῶ δουλεύειν καὶ μαμωνᾶ in Mt.6,24. WM vertalen μαμωνᾶς zonder meer als ‘Mammon’. De HWV geeft het woord als ‘geldduivel’ weer én voegt er nog volgende aantekening aan toe: *Letterlijk: ‘de onrechtvaardige mammon’ (...). Geld wordt zo gepersonifieerd tot een anti-goddelijke macht (...)*. Niet alleen bij socio-culturele begrippen als *verloofd zijn, belasting betalen en tempelbelasting* vinden we in de HWV een voetnoot, maar ook de gebruiken achter uitspraken als *de mug uitzeven en de kameel doorslikken en gezouten worden met vuur* worden toegelicht.

Een voorbeeld van een onterecht niet expliciteren vinden we in Mc.6,52. WM, HWV en NBG vertalen (οὐ γάρ συνῆκαν ἐπὶ τοῖς ἄρτοις,) ἀλλ’ ἦν αὐτῶν ἡ καρδία πεπωρωμένη resp. als ‘hun hart was juist verhard’, ‘hun hart was versteend’ en ‘maar hun hart was verhard’. Nog afgezien van de geringe stilistische waarde van deze vertalingen, merken de vertalers van de NBV heel terecht op: *De brontekst heeft hier: ‘hun hart was verhard’. In onze cultuur is het hart uiteraard de zetel van het gevoel, terwijl de passage betrekking heeft op ‘inzicht’, dus op een cognitief verschijnsel. Vandaar onze keuze voor hardleers.*

De NBV heeft zich, geheel in de protestantse traditie, de taak opgelegd de vertaalmoeilijkheden zo veel mogelijk in de tekst op te lossen. Expliciteren wordt dan uiteraard vaker noodzakelijk. Toch hebben de vertalers de laatste jaren een voorzichtiger houding aangenomen tegenover expliciteringen omdat sommige critici de tekst op die manier te betuttelend vonden en bovendien te veel gestuurd (Werk in uitvoering 2: 389). Zo was de uitdrukking ‘met vuur gezouten’ (Mc.9,49) in eerste instantie vertaald als ‘Iedereen moet door het vuur gelouterd en door het zout gereinigd worden’. Later is besloten dat de onduidelijkheid van de brontekst als tekstkenmerk behouden moest blijven en is de expliciteerend verdwenen. De vertalers achtten het wel noodzakelijk om in Mc.6,11 ἐκτινάξατε τὸν χοῦν τὸν ὑποκάτω τῶν ποδῶν (HWV stamp het zand van je voeten, WM schud het stof van jullie voeten af) om te zetten naar ‘hun uitdrukkelijk de rug toekeren’ vanuit de overweging dat het beeld zonder toelichting niet meer toegankelijk is.

²¹ *De Griekse tekst heeft ‘etupten to stèthos autou legoon’: ‘hij sloeg zich op de borst en zei.’ Zich op de borst slaan was destijds een teken van wroeging of rouw. Maar voor de moderne lezer klinkt te veel de betekenis zichzelf prijzen mee. Zeker in deze passage over de nederige tollenaar en de Farizeeër – die zich naar óns begrip op de borst slaat – is een letterlijke weergave niet mogelijk.*

Realia

Nauw verwant aan bovenstaande problematiek is de vertaling van de 'realia'. Zo heten de termen die *de concrete unieke verschijnselen of categorale begrippen* aanduiden *die specifiek zijn voor een bepaald land of cultuurgebied en die elders geen of hooguit een gedeeltelijk equivalent kennen* (Grit:42). Typisch voorbeelden hiervan zijn munteenheden, lengtematen, instituties etc.

De w92 zegt over de realia in de *Verantwoording*: *Zo zijn termen die betrekking hebben op instellingen, gewoonten en functies uit de eerste eeuw van onze jaartelling, in de regel niet omgezet in equivalenten uit onze hedendaagse cultuur en samenleving; hetzelfde geldt voor maten, gewichten en geldeenheden* (w92:XIII). Het vertaalprobleem wordt in de HWV niet meer aangehaald, maar uit de tekst blijkt dat de koers uit 1992 werd behouden. De munt- en maateenheden worden soms onvertaald of 'vernederlandst' (b.v. 'talent', 'stadie', 'denarie', 'el') in de tekst opgenomen. Wanneer dit echter een te sterk vreemdend effect op de lezer zou hebben, is een uitzondering gemaakt: zo wordt λεπτόν met 'muntje' weergegeven, κοδράντης als 'cent', σάτον als 'maat' (*drie maten meel*) en βάτος en κόρος resp. als 'vaatje' en 'zak'. De vertalingen komen, met andere woorden, meestal neer op veralgemeningen. De vertaling van deze begrippen wordt vaak in een voetnoot toegelicht; b.v.: *een talent is de hoogste Griekse munteenheid, [...] een denarie [is] het dagloon van een arbeider*) of, in het geval van lengte- en inhoudsmaten – waar inflatie en aanverwanten geen vat op hebben – soms omgezet naar de huidige maten (b.v. *tweehonderd el: bijna honderd meter*). Hetzelfde geldt voor de daginding in het Palestina van de eerste eeuw.

WM verantwoordt hun vertaling van realia in de eindnoten. Over geldbedragen schrijven ze (noot bij Mc.6,37):

Bij het vertalen van de geldbedragen en munteenheden zijn wij (om ze voor de lezers van nu even vertrouwd te laten klinken als voor de lezers van toen, zonder dat je ze direct tot een concreet hedendaags bedrag zult herleiden) als volgt te werk gegaan: lepton (= 1/2 quadrans): duit, quadrans (= 1/64 drachme): cent, as (= 4 quadrans): stuiver, denarius of drachme (= 16 as): florijn, didrachme (= 2 drachme): halve dukaat, stater of argurion (= 4 drachme): dukaat, mna (= 100 drachme): honderd florijnen, talent (= 6000 drachmen): talent.

Het effect hiervan is dubieus. Vertalingen als *dukaat* en *stuiver* mogen dan – een Nederlander – vertrouwd in de oren klinken dan een *lepton*; men kan zich de vraag stellen naar de wenselijkheid van de onwillekeurige associatie met de zestiende eeuw. Daarenboven kan *denarius* even vertrouwd in de oren klinken én is *talent* wel als 'vernederlandsing' behouden. De omzetting van de andere

maten zorgt voor een vals gevoel van bekendheid bij de lezer. Wellicht zijn deze vertaalverschuivingen doorgevoerd vanuit het argument dat de lezer door de omzettingen een beter zicht krijgt op de tekst, zodat hij dus eigenlijk *bé*ter beseft 'wat er staat', dan wanneer de eenheden niet omgezet zouden worden. In die optiek zijn ook inhouds- en lengtematen omgerekend naar huidige maten²².

De NBV ten slotte vertaalt dergelijke realia exotiserend om de 'couleur locale' (sic) van de bronteksten te behouden: *het is niet onze bedoeling culturele elementen onzichtbaar te maken* (Werk in Uitvoering 2: 372).

Aantekeningen

De aantekeningen horen, samen met o.a. de titelbladzijde, inleidingen en het woord vooraf, tot de zgn. **paratekst**, i.e. alle tekst die niet tot de eigenlijke vertaling behoort.

Verklarende aantekeningen worden in de NBG niet gegeven, een regel die in de statuten van het NBG is opgenomen. Het NBG, dat in de negentiende eeuw werd opgericht, nam deze regel over van haar voorbeeld, de Engelse bijbelstichting. Men was van mening dat de aantekeningen konden worden gebruikt (c.q. misbruikt) om de lezer een visie op te dringen²³; de bijbel moest voor zichzelf spreken. Het was dan ook een historisch moment toen het NBG en de KBS in 1998 gezamenlijk *De groot nieuws bijbel met aantekeningen* op de markt brachten²⁴. De NBV volgt het voorbeeld van de NBG; enkel tekstvarianten, de aanduiding van corrupte verzen en alternatieve vertalingen kunnen hun weg naar de aantekeningen vinden.

²² Ook in de vertaling van profane teksten uit de oudheid komen dergelijke adaptaties voor. Zo heeft Daan den Hengst in zijn vertaling van Ammianus Marcellinus' *Res Gestae* de ambtelijke en militaire titulatuur van het late keizerrijk vervangen door negentiende eeuwse Pruisische termen. Ook hier kan men zich (onder andere) de vraag stellen naar ongewenste associaties.

²³ De eerste sv was wel van zgn. kanttekeningen voorzien, ze moest namelijk de strijd aanbinden met andere vertalingen. De Staten-Generaal wilden 'hun' vertaling immers als een eenheidsvertaling promoten, een bindmiddel tussen alle protestanten. *Toen het gezag van de Statenbijbel stilaan algemeen erkend werd, begon het principe van de helderheid van het woord Gods door te wegen en werden de kanttekeningen in latere edities niet meer opgenomen... De Nederlandse tekst werd nu iets absoluuts. God sprak in de Statenbijbel en hij sprak Nederlands* (Van Segbroeck 1998:52).

²⁴ Deze vertaling (NT 1972, OT 1982, revisie 1996, met aantekeningen 1998) werd gezamenlijk gemaakt en uitgegeven door de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap en is speciaal bedoeld voor mensen die geen kennis hebben van en / of affiniteit hebben met de joods-christelijke context waarin de bijbel geschreven en geïnterpreteerd werd; een bijbel *in de omgangstaal*, met een vertaling die volledig is gebaseerd is op de principes van de functionele equivalentie *stricto sensu*.

Voor de HWV ligt dit anders: Het nieuwe kerkelijke wetboek (1983) stipuleert dat een vertaling van de 'Boeken van de Heilige Schrift' in de volkstaal moet worden goedgekeurd door de apostolische stoel of de bisschoppenconferentie en dat deze moet voorzien zijn van 'noodzakelijke en toereikende verklaringen' (canon 825, §1). Dit geldt ook wanneer de vertaling wordt uitgegeven in samenwerking met 'afgescheiden broeders' (canon 825, §2). Over de inhoud van de aantekeningen zegt de HWV (16): *Deze geven nadere informatie over belangrijke tekstvarianten, bieden soms een alternatieve vertaalmogelijkheid, geven toelichting op onderdelen van de vertaalde tekst of op de structuur ervan en bevatten beschouwingen over centrale bijbelse begrippen en ideeën. Er is getracht de aantekeningen niet te belasten met leerstellige standpunten of vooronderstellingen.* De voetnoten van de HWV zijn naar inhoud in vier grote groepen in te delen. Er zijn aantekeningen die een cultuurhistorische duiding geven (1), aantekeningen die naar andere teksten verwijzen (2), noten die iets zeggen over de teksttraditie, tekststructuur of de vertaling (3) en de aantekeningen die de tekst interpreteren of uitleggen (4). Het spreekt voor zich dat deze 'groepen' geen monolieten zijn: een voetnoot die verwijst naar een regel uit Numeri, kan daarmee een cultuurhistorische duiding geven.

(1) De aantekeningen die deze duiding aanreiken, beslaan in de voorgestelde indeling een breed veld. Het gaat om voetnoten die uitleg geven bij begrippen als 'Farizeeën' en 'Saduceeën', bij personages als 'Zacharias' en 'Theophilus' en de geschiedkundige achtergrond schetsen zoals bij Lc. 2,2 en 3,1. Ook instituties als het Sanhedrin en de verdeling in priesterklassen horen hierbij, evenals de verklaring van de toenmalige denkbeelden en gewoontes (cf. Lc. 1,25 *onvruchtbaarheid werd beschouwd als een schande (vgl. Gn 30,23;...)*). (2) Er wordt in de aantekeningen naar een drietal verschillende soorten tekst verwezen: naar verzen in het Oude Testament, naar teksten bij de andere nieuwtestamentische geschriften en naar andere plaatsen uit het evangelie (dit vooral om 'motieven' in een evangelie aan te duiden). Bij de verwijzingen naar het Oude Testament gaat het niet om citaten of duidelijke toespelingen: deze worden in een afzonderlijk verwijzingsapparaat opgenomen. Wel worden de meer vage allusies in voetnoot opgenomen. (3) Een aantal aantekeningen hebben betrekking op de constructie van de tekst: in deze aantekeningen wordt ofwel de structuur van een bepaalde passages uiteengezet, ofwel wordt de lezer erop attent gemaakt dat de auteur een literair procédé toepast dat eigen is aan het genre dat hij op dat ogenblik beoefent. Er wordt in de voetnoten ook aandacht besteed aan de vertaling en aan tekstvarianten. Meestal worden 'alternatieve' vertalingen gegeven, maar ook de *letterlijke* vertaling wordt hier in daar in voetnoot afgedrukt. Bij de tekstvarianten wordt geen verdere verklaring gegeven. (4) Het grootste deel van de voetnoten echter verklaart de tekst zelf en informeert de lezer over de interpretatie die de vertalers aan de betreffende verzen geven. Het

aantal aantekeningen is niet gering. Van Segbroeck (1995:78) merkt op dat ze bij Johannes de allures aannemen van een *'doorlopende commentaar'*. De HWV wil de lezer op die manier iets te veel begeleiden; een vertaling moet m.i. zoveel mogelijk voor zichzelf spreken. Het is natuurlijk verdienen dat de indeling van bepaalde passages in een voetnoot wordt gegeven, maar de winst is gering: weinig lezers zullen dergelijke aantekeningen in gedachten houden bij een verdere lectuur en het ritme van deze lectuur is ondertussen gebroken.

Bij WM zijn de aantekeningen achteraan in de uitgave opgenomen onder de titel *Noten* (WM: 243-256). Er wordt aangegeven dat alleen de *opvallende aanhalingen uit het Oude Testament* werden opgenomen en *slechts in uitzonderlijke gevallen op de tekstoverlevering wordt ingegaan*. Een eerste soort aantekeningen heeft betrekking op wat men de 'historische context' van de evangeliën zou kunnen noemen. Joodse groeperingen als 'Farizeeën', 'Saduceeën' en 'zeloten' worden verklaard, historische personages ('Herodes Antipas', 'Pilatus') en gebeurtenissen worden toegelicht alsook enkele geografische aanduidingen ('Dekapolis', 'Galilea'). Hieronder vallen ook andere 'realia' (cf. supra), waartoe ook de flora en hun 'afgeleide producten' behoren. Deze noten hebben vooral betrekking op de vertaling van de aangegeven begrippen. Als tweede 'soort' kunnen we de noten vermelden die de referentie geven van de oudtestamentische teksten die de evangelisten citeren of waarop ze alluderen. Van de psalmteksten wordt meestal de vertaling van Gerhardt en Van der Zeyde (w75) gegeven. Tekstkritische opmerkingen vormen een volgende groep. Meestal beperken de vertalers zich tot de vermelding dat het betreffende vers 'vervalt, omdat het een latere toevoeging aan de tekst is'. Soms wordt een alternatieve lezing gegeven en ook onzekere (maar toch vertaalde) versstukken worden gesignaleerd. Enkele aantekeningen hebben uitsluitend betrekking op de concrete vertaalbeslissingen en tot slot zijn er nog eindnoten die de interpretatie van de vertalers weergeven of uitleg geven bij een bepaald vers.

De aantekeningen lijken bedoeld als de adelsbrieven van de vertalers: ze moeten bewijzen dat ze hun vertaalwerk wel degelijk wetenschappelijk en met kennis van zaken hebben opgevat. Zo geven ze bij vertaalproblemen het betreffende woord uit de brontekst (getranscribeerd) weer en wordt af en toe verwezen naar de Septuagint en naar kerkvaders als Clemens, Origenes en Tertullianus. Het is opmerkelijk dat de Latijnse citaten in de voetnoten nooit vertaald worden, maar enkel worden geparafraseerd; iets wat de Latijn-onkundige lezer enkel kan gissen. Men kan zich de vraag stellen voor welk doelpubliek de eindnoten (en dus eigenlijk: de vertaling) bedoeld zijn. Het valt ten eerste te betwijfelen of de 'gemiddelde (on)gelovige' (*honni soit qui mal y pense*) veel geholpen is met aantekeningen als deze:

Mt.12,47: 'Er wordt soms getwijfeld aan de authenticiteit van dit vers, volgens ons is daar geen reden voor. Weliswaar lieten sommige kopiïsten het vers weg, maar dat is te wijten aan 'homoioteleuton': vers 46 eindigt net als vers 47 met 'lalèsai'.'

Deze 'neiging tot wetenschappelijkheid' heeft daarenboven af en toe als gevolg dat de verstrekte informatie niet altijd even noodzakelijk is voor het goede begrip van de tekst en soms zelfs bitter weinig ter zake doet:

Mc.14,3: 'Balsem van Indische nardus: bereid uit de wortelstok van *Nardostachys jatamansi*. Wordt ook genoemd in Johannes 12:3.'

Over het algemeen zijn de aantekeningen echter een relevante aanvulling op de tekst. De eindnoten die specifiek een vertalingreep verantwoorden getuigen daarenboven van respect voor de lezer.

Af en toe speelt het feit dat de vertalers *tot de ongelovigen* behoren, een rol in de selectie van het materiaal. (Zo schrijven ze onder Joh.12,13: *Er zijn uit deze periode verschillende palmzondagen bekend, waarbij de joden bepaalde mensen als Messias inhaalden*). Dat ideologie nog steeds een (zij het subtiele) rol kan spelen, moge blijken uit de confrontatie van de volgende aantekeningen met die uit de HWV:

Lc.13,1

WM (onder Mc.15,1): 'In Lukas 13:1 leest men een wel zeer eufemistisch bericht over zijn [i.e. Pilatus'] optreden.'

HWV: 'Over de hier vermelde gebeurtenissen is ons verder niets bekend'.

Joh.11,49

WM: 'Hogepriester van dat jaar: een opmerking waaruit blijkt dat de auteur van dit evangelie niet zo goed op de hoogte was van de gang van zaken in Jeruzalem. Want dáár – anders dan in Syrië en Klein-Azië – wisselde het ambt van hogepriester niet jaarlijks.'

HWV: '*Kajafas*: Hogepriester van 18 tot 36/37 n.Chr. De toevoeging 'in dat jaar' onderstreept het uitzonderlijke belang van het sterfjaar van Jezus voor het heil van de wereld, een thema waarop de evangelist in v.52 uitdrukkelijk ingaat.'

Ideologie

Tussen de vertaling van WM en de eindnoten is een nawoord opgenomen getiteld *Het evangelie volgens M.M.* (WM: 226-242) De titel, die op dezelfde manier is afgedrukt als de titels van de vier evangeliën, heeft een dubbel effect. De vertalers beseffen enerzijds dat ze radicale en vinnige standpunten innemen over de vertaalde teksten en plaatsen hún visie dan ook onder de noemer 'evangelie'. Meteen wordt die waarheid echter gerelativeerd: het is een evangelie *volgens M.M.*, een evangelie naast vele andere. Door het nawoord op eenzelfde

manier te presenteren als de vier ‘canonieke’ evangeliën – en er zich dus mee op één lijn te plaatsten – blijft de ondertoon hoe dan ook uitdagend.

Het nawoord kan bezwaarlijk ‘onafhankelijk’ worden genoemd. Hoewel de vertalers zich niet op onjuiste uitspraken laten betrappen, is hun nawoord in feite één grote polemiek tegen het ‘kerkelijke verraad’ van de figuur Jezus. Waar de *Verantwoording* en de verschillende inleidingen van de HWV zich vooral toespitsen op de vertaalde teksten zelf, neemt dit element bij WM slechts een klein deel van hun *Evangelie* in. Het verschil in uitgangspunt wordt duidelijk wanneer men de behandeling van enkele kenmerken naast elkaar zet. Zo spreekt de HWV in omzichtige bewoordingen over de polemiek die Mattheus Jezus met de joden laat voeren: ze koppelt deze, terecht, aan de tijd van ontstaan en aan de vragen waarmee de oerchristelijke ‘gemeente’ werd geconfronteerd (*hoe kan een wetsgetrouwe Jood een goed christen zijn*). WM verwoordt diezelfde gedachte als *Jezus de jood en weg-met-de-joden – daar wringt iets tussen de stof en de schrijver*. Daarna trekken ze *onvermijdelijk* de parallel met het Derde Rijk, wat op zijn minst ongenueanceerd kan genoemd worden. En waar de voorzitter van de KBS in zijn *Ten geleide* schrijft dat deze teksten *effect willen sorteren dankzij hun zeggingskracht en retorische opbouw* en er zijn *om te overtuigen*, noemen WM het doel van deze teksten *propaganda* voeren.

Het nawoord van WM lijkt bedoeld om ‘gelovigen’ met de (hun) realiteit te confronteren en ‘ongelovigen’ te laten gniffelen met hun spitse formuleringen. Ze wekken hierbij de indruk dat vele van hun opmerkingen voor het eerst door henzelf geformuleerd zijn en niet door de kerken onderschreven worden. Uit de inleidingen van de HWV blijkt het tegendeel; het enige dat daarin ontbreekt is de polemische saus. Zo schrijven WM bij de gedachte dat Marcus met zijn evangelie een *apologia ad Christianos Romanos* schreef: *Zo laat hij in 15,39 uitgerekend een Romeinse centurion als Jezus sterft het commentaar leveren: ‘Deze man was écht Gods zoon’*. Dit geldt als bewijs voor het feit dat *de evangelisten [...] hun lezers [proberen] te bespelen*. De HWV zegt dit echter ook: Marcus wilde met zijn geschrift een antwoord bieden op zij die *niet bepaald heldhaftig* (HWV:25) op de Romeinse vervolgingen hebben gereageerd. De HWV gaat er vanuit dat de evangelisten hun teksten vanuit een gelovig standpunt hebben geschreven en dat ze met hun teksten mensen tot dat geloof trachtten te brengen. De evangeliën worden in deze vertaling dan ook vanuit dit standpunt beschreven, maar met respect voor de wetenschappelijke bevindingen. WM bestempelen de evangeliën als *propaganda* en stellen het te vaak voor alsof zij dé waarheid verkondigen na eeuwen van ‘verraad’.

Wat aanpassingen in de tekst zelf betreft kunnen we in de HWV in één van de onderzochte perikopen een harmonisatie aangeven. Joh.11,9 *ἐάν τις περιπατῆ ἐν τῇ ἡμέρᾳ, οὐ προσκόπτει, ὅτι τὸ φῶς τοῦ κόσμου τούτου*

βλέπει vertaalt de HWV als 'Zolang het dag is kan men zijn weg gaan zonder te struikelen, omdat men het licht van deze wereld ziet', met als voetnoot : *Deze opmerking herinnert aan de woorden waarmee Jezus de genezing van de blindgeborene inleidt (zie 9,4-5 met aant.). Ook hier staat de tijd tussen zonsopgang en zonsondergang voor de duur van Jezus' aanwezigheid bij zijn volgelingen. Deze duur wordt niet bepaald door menselijke omstandigheden, maar door de wil van de Vader. De vrees van de leerlingen is dus ongegrond; de echte gevaren zijn niet die waarvoor zij bang zijn. 'Zolang' (w75 'Overdag kan iemand gaan...') is een harmonisatie met het in de voetnoot vermelde Joh.9,5 ὅταν ἐν τῷ κόσμῳ ᾧν, φῶς εἶμι τοῦ κόσμου, dat de HWV vertaald als 'zolang Ik in de wereld ben, ben ik het licht van de wereld'. De harmonisatie benadrukt 'zolang het dag is' en stuurt in die zin de lezer in de richting van de interpretatie gegeven in de voetnoot (...de duur van Jezus' aanwezigheid bij de leerlingen...).*

De belangrijkste ideologische implicatie in de vertaling is echter te vinden in hetzelfde evangelie van Johannes, maar wel in de vertaling van WM. Johannes mag dan volgens hen wel *ergernis* wekken met zijn *vage filosofische gepraat*, zijn passieverhaal *mist tenminste de onzin over een zonsverduistering, een aardbeving, geopende graven*. Dit evangelie valt volgens de vertalers echter vooral op door de rol van Lazarus, die ze gelijk stellen aan de geliefde discipel én minnaar van Jezus. Deze visie wordt haast lyrisch verdedigd:

Geen onbevangen lezer zal kunnen ontkennen dat Johannes hen voorstelt als een liefdespaar. De woorden die de gekruisigde Jezus tot zijn minnaar en zijn moeder richt ('Hij is je zoon' en 'Zij is je moeder', 19:26-27) zijn de ultieme bezegeling van hun liefde. De beschrijving van hun verhouding is een hoogtepunt in de evangeliën. Dat Jezus het graf van zijn geliefde binnengaat en dat later die geliefde Jezus' graf betreedt, is een mooie literaire vondst. Nooit is Jezus zo onder de indruk als wanneer hij met de dood van Lazarus wordt geconfronteerd. Hij barst in tranen uit en de omstanders verzuchten: 'Kijk toch, wat hield hij veel van hem!' Voor één keer wordt hij innerlijk opstandig, voor één keer is hij helemaal een mens. Wij vinden dit het sympathiekste moment van een verder onsympathieke persoonlijkheid.

De stelling dat Lazarus de 'geliefde discipel' was én Jezus' minnaar heeft hun vertaling van de verzen 3 (*de man van wie u houdt*) en 5 (*Jezus was op Martha, op haar zus en op Lazarus gesteld*) meer dan waarschijnlijk gestuurd. In v.3 wordt φιλέω gebruikt, in v.5 ἀγαπάω. Hoewel de verschillende onderzoekers het er niet over eens zijn of de woorden nu al dan niet synoniem zijn, wordt dit over het algemeen wel aanvaard²⁵. WM vertalen de werkwoorden in boven-

²⁵ Een eerste belangrijke indicatie ten voordele van de synonymie is te vinden in Joh. 20,2 waar de 'geliefde discipel' (normaal t.a.v. Jezus aangeduid als ὁ μαθητῆς ὃν ἠγάπα) beschre-

staande verzen niet synoniem. Daar het zwakkere ‘gesteld zijn op’ slechts twee keer als vertaling voor ἀγαπάω wordt gebruikt²⁶ (WM vertalen ἀγαπάω doorheen de rest het Johannesevangelie met ‘liefhebben’ of ‘houden van’, zonder dat er een lijn in te trekken valt) en in het licht van de vertaling van 21,15-17 (zie noot) rijst de indruk dat het hier niet gaat om een elegante woordvariatie, maar om een gemarkeerde vertaling om te suggereren dat de evangelist Jezus’ relatie met Lazarus anders beschrijft dan die met Lazarus én Maria en Martha. De ‘hoogtepunten’ van deze beïnvloeding vinden we in de vertaling van Joh.20,2 en 21,20. In 20,2 wordt τὸν ἄλλον μαθητὴν ὃν ἐφίλει ὁ Ἰησοῦς in de vertaling van WM: ‘de andere discipel die Jezus’ minnaar was geweest’ en in 21,20 wordt τὸν μαθητὴν ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς: ‘de discipel..., die Jezus’ geliefde was geweest...’. Twee vertalingen die het beeld van de ‘geliefde discipel’ grondig ‘bijsturen’.

Conclusie

De HWV kan zijn initiële norm niet volledig waarmaken. De overeenkomsten die de Griekse tekst laat zien, worden verre van allemaal zichtbaar gemaakt in deze vertaling; noch in de synoptische passages, noch in de perikopentitels, noch in de vertaling van afzonderlijke woorden. Wat het taalgebruik betreft zijn de vertalers er over het algemeen in geslaagd een hedendaagse tekst af te leveren. De uitzonderingen hierop kan men echt als uitzonderingen beschouwen. Wel is het opvallend dat in Mattheus en Marcus minder dan b.v. in Lucas met de *vertrouwde* tekst is gebroken: de vertaling van de twee eerste evangelisten heeft een duidelijk minder hedendaags taalgebruik. De HWV doet de betekenis van de tekst zelden geweld aan, maar door sommige vertaalingrepen gaat de vertaling soms ver van het origineel staan. Het is het uitgangspunt van de vertaling de lezer tegemoet te komen en hem doorheen de lectuur van de teksten te loodsen, maar soms overdrijft men door b.v. én te expliciteren én een voetnoot in te lassen. Dan blijft er nog het tweesnijdende zwaard van de voetnoten: deze zijn inderdaad niet *belast met leerstellige standpunten of vooron-*

ven wordt als ... ὃν ἐφίλει. Een andere belangrijke passage in het debat is Joh. 21,15-17, een dialoog tussen Petrus en de verrezen Christus. Jezus stelt Petrus drie maal een gelijkaardige vraag: in 21,15 ἀγαπᾷς με πλέον τούτων; in 21,16 ἀγαπᾷς με; en in 21,17 φιλεῖς με; Petrus antwoordt op deze vragen respectievelijk: ναὶ κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε (21,15), ναὶ κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε (21,16) en κύριε, πάντα σὺ οἶδας, σὺ γινώσκεις ὅτι φιλῶ σε (21,17). ‘Kroongetuige’ in deze passage is echter v.17 waarin Petrus gegriefd is omdat Jezus εἶπεν αὐτῷ τὸ τρίτον· φιλεῖς με; hoewel Jezus dus al twee keer een vorm van ἀγαπάω had gebruikt.

²⁶ Hier en Joh.12,43 waar het gaat om ‘gesteld zijn op’ δόξα.

derstellingen, maar sturen door hun grote aantal toch de lectuur van de lezer. Te prijzen valt tenslotte de wetenschappelijke instelling van de vertalers, die hun teksten voorzien hebben van gedegen inleidingen.

Uiteindelijk moet men op de vraag of Warren en Molegraaf de authentieke boodschap van de evangeliën meer recht doen dan de Willibrordvertaling, negatief antwoorden. In een aantal gevallen waar de HWV een vergaande functioneel equivalente vertaling geeft, kunnen WM er inderdaad aanspraak op maken dat er staat *wat er werkelijk stáát*, maar tot een reëel betekenisverschil komt het zelden of nooit. Bovendien is ook hún vertaling beïnvloed door hun visie op de teksten. Getuige hiervan is niet alleen de voorstelling van de 'geliefde discipel', maar ook enkele subtiele verschuivingen in woordvolgorde of focus, een welbepaalde woordkeuze of aantekening die een ander beeld kunnen scheppen van de tekst en van de figuur Christus. Dit kan geen ultiem criterium zijn om de vertaling te beoordelen, maar de vertaalkeuzes die de HWV maakte zijn vaak even (of meer) terecht als die van WM en toch hebben ze beide een andere vertaling gecreëerd: inderdaad, geen enkele vertaling zal ooit ultiem zijn. Anders is het gesteld met de mededeling dat WM een vertaling wilden aanbieden zonder de *plechtige orakeltaal, die de kerkelijke vertalingen kenmerkten* en de lezer evenzeer *een slordige versie in een sjofel taaltje* wilden besparen. In dit opzet zijn ze niet gelukt. De plechtige orakeltaal en formele wendingen zijn doorheen de gehele vertaling te bespeuren en zijn al te vaak het gevolg van een formele equivalentie, iets wat net vroegere 'kerkelijke' vertalingen als de NBG kenmerkt. Het *gewijde patina* is evenzeer aanwezig en er is zelfs beïnvloeding merkbaar van traditioneel 'kerkelijke' wendingen. Bovendien wordt de tekst ontsierd door enkele stijlbreuken en werkt ook het actualiseren van maateenheden en geldbedragen vervreemdend. Hun vertaling is evenmin vrij van onvertaalde woorden en een slordige redactie. Het lijkt niet waarschijnlijk dat de vertalers een vertaling hebben gemaakt voor *gelovigen en ongelovigen, voor kerkgangers en kerkhaters, voor iedereen die wenst te weten wat er werkelijk stáát*. De kerkhaters zullen vooreerst te weinig noodzakelijke achtergrondinformatie vinden in deze vertaling. Ten tweede wekt deze vertaling de indruk vooral gemaakt te zijn om af en toe 'uit te dagen'. Het nawoord, dat erop gericht lijkt de 'kerkelijken' eindelijk eens de waarheid te zeggen en de 'heidenden' een amusante polemieek te bezorgen, baadt in die sfeer. Deze gedateerde ideologische aanpak heeft m.i. nog weinig met wetenschappelijk vertalen te maken. Het valt sterk te betwijfelen of Warren en Molegraaf deze teksten louter *als literatuur* hebben benaderd, en niet veeleer als *propaganda...voor het belang van Jezus*.

GECITEERDE WERKEN

- ANS Haeseryn, W., Romijn, K., Geerts, G., Rooij, J. de & Toorn, M.C. van den (ed.) 1997²
Algemene Nederlandse Spraakkunst Groningen / Deurne
- Bloemen, H.
1999 'Over de persreacties op de Nieuwe Bijbelvertaling.' In: *Filter* (6.4.): 2-16
- Broeck, R. van den
1999 *De vertaling als evidentie en paradox* Antwerpen
- Davies, W.D. & Allison, D.C.
1997 *A Critical and Exegetical Commentary on The Gospel according to Saint Matthew* (vol. 3) [The New International Critical Commentary] Edinburgh
- Gnilka, J.
1978 *Das Evangelium nach Markus (Mk. 1-8,26)* [Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament] Neukirchen – Vluyn
1979 *Das Evangelium nach Markus (Mk. 8,27-16,20)* [Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament] Neukirchen – Vluyn
- Grit, D.
1997 'De vertaling van realia.' In: *Filter* (4.4.): 42-48
- Kijne, J.J.
1994 'De NBG-vertaling 1951.' In: H.W. Hollander (ed.), *Spectrum van bijbelvertalingen: een gids*. Zoetermeer: 34-43
- Luz, U.
1985 *Das Evangelium nach Matthäus (Mt. 1-7)* [Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament] Neukirchen - Vluyn
1990 *Das Evangelium nach Matthäus (Mt. 8-17)* [Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament] Neukirchen - Vluyn
- Mortier, E.
2000 'Zie, ik maak alles nieuw.' In: *Millennium 4 'Iconen'*, bijlage *De Morgen*, 12 januari.
- Note, J.
2000 'Een wat rare affaire.' In: *Standaard der letteren*, bijlage *De Standaard*, 24 februari.
- Pesch, R.
1976 *Das Markus-evangelium 1. Teil* [Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament] Freiburg
1977 *Das Markus-evangelium 2. Teil* [Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament] Freiburg
- Segbroeck, F. Van
1996 'Nogmaals de nieuwe Willibrord.' In: *VBS-Informatie* (27.1):14-18
1998 'De Bijbel en zijn aantekeningen.' In: *VBS-Informatie* (29.3): 49-64
- Stienstra, N.
1996 'Een steen des aanstoots: de Willibrordvertaling van 1995.' In: *Filter* (3.2.): 2-11